Konceptuální labyrinty

Kolik pojetí totalitarismu znáš, tolikrát jsi revizionistou?

Radek Buben – Martin Štefek

Středisko ibero-amerických studií, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

Ústav politologie, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

Debaty o teoriích totalitarismu (či dokonce přímo teoriích totalitarismů), jejich validitě, nebo naopak nedostatečnosti, a o jiných, alternativních vysvětleních existence a fungování určitého souboru politických a sociálně-ekonomických uspořádání v podstatné části světa ve dvacátém století se vždy vedly na řadě rovin. Rovina akademická, publicistická a politická se různým způsobem mísily, přičemž málokde v sociálních a humanitních vědách došlo k takovým sledům nedorozumění jako v případě teorií totalitarismu a celé řady alternativních či zcela protikladných vysvětlení studovaných fenoménů. Uvedené míšení má svůj původ už ve faktu, že sám termín „totalitarismus“ se zrodil v rámci politického konfliktu v Itálii po první světové válce jako nástroj politického boje.

Především od sedmdesátých let minulého století, kdy se koncept, ovšem mnohem častěji sám pojem totalitarismu, v té době většinou jen vágně definovaný, naplno vrátil do centra vědecké, a hlavně politické debaty v západním světě, vedlo toto prolínání rovin ke vzniku nejednoho paradoxu. Míšení mezi „čistě“ akademickým diskurzem, s jeho kánony, dobovými politickými střety, s jejich kanóny, a různým typem publicistiky (o literárních zpracováních, esejistice a širokém prostoru mezi nimi ani nemluvě) jenom zesílilo po roce 1989, kdy se do debat mohla naplno zapojit i evropská část bývalého komunistického světa. Akademická složka západního univerzitního mainstreamu se sice od teoretizování a konceptualizací totalitarismu odklonila,¹ ale i v ní je tento pojem občas užíván, především mezi historiky, zejména v referenci na stalinismus a nacismus, eventuálně

¹ S kategorií „totalitárního režimu“ nepracuje žádná z databází typu Polity IV/V, Economist Intelligence Unit, V-Dem či Freedom House.

maoismus. Avšak i poslední vlivná politologická konceptualizace a aplikace totalitarismu z pera Juana Linze a Alfreda Stepana není ve své teoretické části ničím jiným než opakováním Linzových tezí z šedesátých a sedmdesátých let, doplněných o zásadní inovaci v případě kategorie posttotalitarismu.² Otázkou také je, zda by stoupence teorií totalitarismu uspokojilo tvrzení obou autorů, že Polsko neprošlo plně totalitární fází.

V části Evropy s komunistickou zkušeností je situace odlišná, „totalitarismus“ je zde široce používán, a to jak na publicistické a politické, tak na akademické rovině. Zemí, která se stala jakýmsi jádrem těchto debat, je od devadesátých let hlavně Německo (méně pak Itálie), kde se pojem (spíše než koncept) užívá pro analýzu nacistické i komunistické minulosti a kde se na rovině konceptualizace výrazně ujalo pojetí totalitarismu jako politického náboženství. Současně se však v Německu rozvíjí „revizionistické“ chápání, především komunistické minulosti. Výsledky obou celkem specifických přístupů pak ovlivňují historiografické debaty v jiných střeoevropských státech, včetně České republiky. Tyto debaty se však vedou často mimoběžně se společenskovedním mainstreamem, jenž mnohé konceptuální problémy totalitarismu (vyřešil před více než čtyřiceti lety. Soudobý „revizionismus“ svádí bitvy s pozdější vlnou teorií totalitarismu, což se zřetelně projevuje i v současných tuzemských sporech.

Předkládaný text vychází částečně jednak z konferenčního příspěvku,³ jednak z chystané knihy, která se bude důkladně věnovat dilematům a interním rozporům teorií totalitarismu.⁴ Logicky tak jde pouze o určitou sondu do problematiky, limitovanou rozsahem článku. Odkazy na literaturu zde uvádíme úsporněji, při prezentaci některých argumentů počítáme s informovanějším čtenářem. Primárně se zaměřujeme na druhou vlnu akademického užívání teorie, konceptu či pojmu totalitarismu (a jeho různých verzí), která se vzedmula ve druhé polovině sedmdesátých a první půli osmdesátých let, kdy se totalitarismus stal opět důležitým instrumentem v politických kampaních a polemické publicistice. První vlnu akademického užívání situujeme do let padesátých a šedesátých.

² Viz LINZ, Juan J. – STEPAN, Alfred: *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore, Johns Hopkins University Press 1996.

³ Martin Štefek prezentoval některá zde obsažená témata v příspěvku „Pád komunismu: Poslední hurá teorie totalitarismu?“ na mezinárodní konferenci „Demokratická revoluce 1989: Třicet let poté“, která se konala v Senátu Parlamentu ČR ve dnech 6.–8. listopadu 2019.

⁴ Autoři rozvinou debaty o interních nekoherencích a rozporech teorií totalitarismu v knize s pracovním názvem *Šest dilemat teorií totalitarismu*. Zde představí do hloubky řadu souvisejících problémů za použití mnohem rozsáhlejšího množství zdrojů, než to umožňuje délka a charakter odborného článku.

Studie se koncentruje zejména na dva soubory témat. Prvním jsou konceptuální problémy teorií totalitarismu, především jejich logická struktura a koherence, definiční síla a potenciál, vztah k empirickým referentům. Druhým souborem je politický kontext, ve kterém se uvedené pojmy/koncepty/teorie užívaly a užívají. Jak jsme uvedli, věnujeme se hlavně období sedmdesátých a osmdesátých let, se stručným přesahem k některým debatám vedeným i dnes v české akademické obci, kdy se dotkneme údajného rivala teorií totalitarismu (či „alternativního vysvětlení“) v podobě „konceptu“ socialistické diktatury.

Jádrem naší argumentace je – krom neustálého upozorňování na často nereflexitovaný problém míšení zmíněných diskurzivních rovin, kdy se užívání týchž pojmů různým způsobem střetává i mívá – následující teze: stejně jako debaty v sedmdesátých a osmdesátých letech se i současné české spory odehrávají na pozadí domnělého příkopu mezi (široce či vágně definovanými) teoriemi totalitarismu a (ještě vágněji vymezeným) „revizionismem“. Dnes se může zdát, že nastolení otázky po aplikovatelnosti pojmu „totalitarismus“ (například na realitu Československa před rokem 1989)⁵ je kontroverzní či provokativní téma. Avšak již mnozí z teoretiků první vlny akademického užívání pojmu/konceptu/teorie totalitarismu, tedy z období padesátých a šedesátých let, ji zodpověděli více než jasně a explicitně: odmítavě. Řada z nich totiž svá původní východiska modifikovala nebo odmítla jejich další aplikaci na nové případy či transformované podoby případů starších. V následujících dvou odstavcích demonstrujeme jak uvedené odmítání, tak některé z mnoha nekoherencí v přístupech k totalitarismu. Prvním chceme již zde poukázat na umělost příkopů mezi „totalitáři“ a „revizionisty“, druhým pak na příkop v táboře teoretiků totalitarismu.

Ještě ve třicátých letech Raymond Aron razil překvapivý názor, který by později nerad opakoval, když tvrdil, že existují rozdíly mezi třemi typy režimů: demokraciemi, totalitarními a komunismy.⁶ Později již komunismy mezi totalitarními zařadil.⁷ O tezi amerického konzervativního myslitele Roberta Nisbete (ze čtyřicátých let), podle které se totalitarismus zrodil ve Spojených státech za prezidenta Woodrowa Wilsona, se zmiňujeme jenom jako o jednom z mnoha kuriózních

⁵ Připomeňme, že v roce 2009 se této otázce věnovalo tematické fórum ve čtvrtém čísle *Soudobých dějin* s názvem „Existoval v českých dějinách totalitarismus?“ (dostupné z: <https://www.sd.usd.cas.cz/magno/sod/2009/mn4.php>), s paralelním německým vydáním ve druhém čísle mnichovského časopisu *Bohemia* (dostupné z: <https://www.bohemia-online.de/index.php/bohemia/issue/view/187>).

⁶ ARON, Raymond: *Democratic States and Totalitarian States*. In: *Salmagundi*, č. 65 (podzim 1984), s. 27–39, zde s. 32. Aron text přednesl v červnu 1939 a v roce 1946 byl poprvé publikován ve francouzské revue *Commentaires*.

⁷ Srv. ARON, Raymond: *Demokracie a totalitarismus*. Brno, Atlantis 1993.

názorů tohoto autora, který sám svými dalšími texty implicitně vyvracel.⁸ Hannah Arendtová již v roce 1958 konstatovala: „Pokud hodnotíme pozici, v níž se Rusko za poslední dekádu nachází, není možné popírat, že jsou určité objektivní faktory, jež musí činit ruský režim velmi nadšeným pro opuštění některých metod, které jsme identifikovali s totalitární vládou.“⁹ Arendtová tak snížila extenzi konceptu, tedy počet případů, které do něj mohou být zahrnuty, vyřazením komunistického světa po skončení stalinské fáze. V červnu 1966 napsala v předmluvě ke třetímu vydání své práce *Původ totalitarismu*, že se smrtí Stalina nastal proces „skutečné, byť nikdy ne zcela jasné detotalitarizace“, která není pouhým provizoriem. S odkazem na chruščovovské proměny země Arendtová napsala, že „Sovětský svaz již nelze klasifikovat jako totalitní režim v přísném slova smyslu“.¹⁰ Zbigniew Brzezinski uvažování o „totalitárním syndromu“ opustil nedlouho poté, co spolu s Carlem J. Friedrichem publikoval svou slavnou práci *Totalitární diktatura a autokracie*.¹¹ Friedrich sám, který v roce 1956 považoval totalitarismus za nový druh vládnutí aplikovaný v nacistickém Německu a Sovětském svazu (aniž by do něj *explicitně* zahrnul evropské země východního bloku),¹² později neváhal koncept rozmělnit. Na konci šedesátých let totiž spatřoval totalitární tendence i ve Spojených státech či v De Gaullově Francii!¹³ Objevovaly se – dle tohoto klasika teorií totalitarismu – snad v Československu stejné prvky jako v USA, respektive v USA jako v Československu?

Zajímavá je i interakce mezi oběma klasiky uvažování o totalitarismech. Arendtová v roce 1969 napsala Friedrichovi v osobní korespondenci: „Přemýšlela jsem

⁸ BAEHR, Peter: Totalitarianism in America? Robert Nisbet on the “Wilson War State” and Beyond. In: *The American Sociologist*, roč. 45, č. 1 (2014), s. 84–102; viz také NISBET, Robert A.: Rousseau and Totalitarianism. In: *The Journal of Politics*, roč. 45, č. 2 (1943), s. 93–114.

⁹ ARENDT, Hannah: The Hungarian Revolution and Totalitarian Imperialism. In: KOHN, Jerome (ed.): *Thinking Without a Banister: Essays in Understanding 1953–1975*. New York, Schocken Books 2018, s. 105–155, cit. s. 115. Pokud není uvedeno jinak, citace z cizojazyčných textů přeložili autoři.

¹⁰ TÁŽ: *Původ totalitarismu*. Praha, OIKOYMENH 1996, s. 30, 41 a 43.

¹¹ Viz BEYME, Klaus von: A Founding Father of Comparative Politics: Carl Joachim Friedrich. In: DAALDER, Hans (ed.): *Comparative European Politics: The Story of a Profession*. London, Pinter 1999, s. 7–14, zde s. 12–13.

¹² Srv. FRIEDRICH, Carl J. – BRZEZINSKI, Zbigniew: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. New York, Praeger 1966 (1. vydání 1956). Ačkoliv autoři nepřišli s žádným „adjektivním“ totalitarismem, zcela zřetelně odlišují fungování Sovětského svazu od jeho „satelitních“ států – jednak připomínají přežití „netotalitárních“ institucí v těchto zemích, jednak popisují rozdíly v praxi jejich stranických vedení. (*Tamtéž*, s. 20 a 39.)

¹³ FRIEDRICH, Carl J.: The Evolving Theory and Practice of Totalitarian Regimes. In: FRIEDRICH, Carl J. – CURTIS, Michael – BARBER, Benjamin R.: *Totalitarianism in Perspective: Three Views*. New York, Praeger 1969, s. 123–164, zde s. 153.

o tom, na čem bychom se tentokrát mohli neshodnout, a napadlo mě, že v současné době by nejrelevantnějším bodem byla otázka, nakolik, pokud tedy vůbec, totalitarismus přežil smrt Hitlera a Stalina, samozřejmě především toho druhého.¹⁴ (Je přitom s podivem, že mezi těmito „klasiky“ neproběhl spor epistemologický, spočívající v hlubokém příkopu mezi kritickou konstrukcí ideálních typů a jejich konstruktérem.) Lze tím ilustrovat, že rozpory mezi teoretiky totalitarismu byly často mnohem hlubší než mezi nimi a „revizionisty“. Označující pojem „totalitarismus“ je totiž často tím jediným, co jeho teoretiky spojuje. Připomeneme-li ostré polemiky Raymonda Arona a Erica Voegelina s Arendtovou,¹⁵ profesní rozkol Friedricha a Brzezinského, neshody mezi Brzezinským a Arendtovou,¹⁶ porovnáme-li dále pojednání o totalitarismu představitelů marxistické Frankfurtské školy (včetně konfliktů uvnitř „školy“ samotné)¹⁷ a klasiků neoliberalní ekonomie,¹⁸ zjistíme, že o „obecné teorii“ či koherentní tradici totalitarismu nemůže být řeč.¹⁹

Konečně pak nacházíme zajímavý paradox, který v mnohém činí „příkopy“ mezi teoretiky totalitarismu (nemluvě o neexistujícím *jednom* totalitárním modelem) a „revizionisty“ nejenom umělými, ale přímo zpochybňuje jejich existenci. Jak ukážeme v závěrečné části textu, někteří takzvaní revizionisté sice explicitně odmítají teorie totalitarismu s poukazem na nemožnost je aplikovat, přitom ovšem svou argumentací jejich postuláty vlastně potvrzují. Jádrem tohoto paradoxu vidíme ve faktu, že se tu údajná polemika vede především s autory z druhé vlny akademického užívání pojmu/konceptu/teorie totalitarismu, kteří většinou pracovali bez jasného vymezení daného termínu (neučinili z pojmu koncept) a očekávali

¹⁴ *Library of Congress* (Washington, D.C.), Hannah Arendt Papers, Manuscript Division, Correspondence File, Friedrich, Carl J.---1951–1969, s. 006168 (přístupné prezenčně z knihovny New School for Social Research v New Yorku).

¹⁵ Viz ANDERSON, Brian C.: *Raymond Aron: The Recovery of the Political*. Lanham (Maryland), Rowman & Littlefield 1997, s. 24 a 57; VOEGELIN, Eric: *The Origins of Totalitarianism*. In: *Review of Politics*, roč. 15, č. 1 (1953), s. 68–76.

¹⁶ Viz jejich debata z dubna 1972 (BAEHR, Peter: *Stalinism in retrospect: Hannah Arendt*. In: *History and Theory*, roč. 54, č. 3 (2015), s. 356–366).

¹⁷ Srv. POLLOCK, Friedrich: *State Capitalism: Its Possibilities and Limitations*. In: ARATO, Andrew – GEBHARDT, Eike (eds.): *The Essential Frankfurt School Reader*. New York, Continuum 1982, s. 71–72; NEUMANN, Franz: *Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism*. New York, Oxford University Press 1942.

¹⁸ Viz HAYEK, Friedrich A. von: *The Constitution of Liberty*. London, Routledge 2009, s. 90; FRIEDMAN, Milton: *Kapitalismus a svoboda*. Praha, Liberální institut 1993, s. 24.

¹⁹ Náš přístup k problematice je značně ovlivněn Barberovým klasickým textem: BARBER, Benjamin R.: *Conceptual Foundations of Totalitarianism*. In: FRIEDRICH, C. J. – CURTIS, M. – BARBER, B. R.: *Totalitarianism in Perspective*, s. 3–52.

tak patrně určité předporozumění či znalost přístupů první vlny. Ta však byla natolik diverzifikovaná, že bez odkazu ke konkrétnímu autorovi (Arendtová, Friedrich, Aron, Neumann, Linz, či Marcuse?) není vždy jasné, co se v daném případě pod „totalitarismem“ myslelo. Mnohem horší pak je, když se polemika implicitně vede s publicistickým a politickým diskurzem, jehož teze jsou interpretovány tak, jako by byly identické s akademickým uvažováním o totalitarismu.

Není lehké polemizovat s nedefinovaným pojmem, který tudíž nelze považovat za koncept, natož za „model“ či „teorii“. Horší pak je nabídnout jako „alternativní vysvětlení“ jiný pojem, opět nedefinovaný (tedy nikoli koncept). Na následujících řádcích rozebereme tyto otázky, jež souvisejí jak s vnitřními dilematy teorií totalitarismu, tak s nevhodným přístupem ke konceptualizaci ze strany některých pozdějších „revizionistů“.

Pojmy/koncepty/teorie totalitarismu: Mínóův labyrint

Termín „totalitarismus“ se poprvé objevil jako produkt politického boje v Itálii krátce po vstupu fašistů do vlády²⁰ a až po adaptaci na realitu poválečného světa se tento pojem stal součástí studenoválečného konfliktu.²¹ Původní politický a žurnalistický charakter, s nímž se nový termín literárně užíval při zobrazování praktik represivních režimů (v dílech Jevgenije Zamjatina, Arthura Koestlera, George Orwella a dalších autorů), velmi ovlivnil následné akademické psaní o daném fenoménu. To si i ve své „zlaté době“, tedy v letech padesátých a na počátku let šedesátých (a následně v druhé polovině sedmdesátých let a počátkem následující dekády), osvojilo vlastně všechny předchozí politické či politizující a literární motivy.

Pojem „totalitarismus“ použilo několik odpůrců fašismu ještě dříve, než ho převzal Benito Mussolini a učinil jej jedním z definičních rysů fašistického režimu; řada významných poválečných teoretiků totalitarismu z akademické sféry však Mussoliniho režim za totalitární nepovažovala a stejný názor mají mnozí

²⁰ Obecně k tomu viz PETERSEN, Jens: The History of the Concept of Totalitarianism in Italy. In: MAIER, Hans (ed.): *Totalitarianism and Political Religions*, sv. 1: *Concepts for the Comparison of Dictatorship*. London, Routledge 2004, s. 3–21.

²¹ K tomuto problému viz MUELLER, Klaus: East European Studies, Neo-Totalitarianism, and Social Science Theory. In: SIEGEL, Achim (ed.): *The Totalitarian Paradigm after the End of Communism: Towards a Theoretical Reassessment*. Amsterdam, Rodopi 1998, s. 55–90, zde s. 62; SPIRO, Herbert J. – BARBER, Benjamin R.: Counter-Ideological Uses of ‘Totalitarianism’. In: *Politics Society*, roč. 1, č. 3 (1970), s. 3–21, zde s. 7–8; STAMMER, Otto: Aspekte der Totalitarismusforschung. In: SEIDEL, Bruno – JENKNER, Siegfried (eds.): *Wege der Totalitarismus-Forschung*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1968, s. 414–437, zde s. 416.

současní historici.²² Již na počátku této první neakademické vlny uvažování o fenoménu (1923–1945), který byl nazván totalitarismem, padla drtivá většina argumentů, jež budou posléze v akademickém prostředí činit jádro řady (byť ne všech) teorií totalitarismu: totalitární duch pronikající i do soukromého života (liberál Giovanni Amendola), zcela nové politické náboženství a zbožštění vůdce a národa (katolíci Novello Papafava a Luigi Sturzo), totální anihilace opozice a přímé vyloučení její možné existence, systém jedné strany kontrolující všechny složky státní moci (socialista Lelio Basso, historik Luigi Salvatorelli).²³ Přidáme-li k nim pozdější teze Luigiho Sturza, který k výše uvedeným faktorům dodal empirické rozšíření o bolševické Rusko, a tudíž první sofistikovanější srovnání mezi fenomény fašismu a komunismu,²⁴ máme pohromadě podstatnou část pozdějšího repertoáru teorií totalitarismu, jež po válce začnou ovládat určitou část západní, hlavně americké, akademické sféry. Uvedené teze přitom rozhojní o řadu dalších, často zcela protichůdných charakteristik (viz dále) a budou pojetí

²² Fašistickou Itálii vyřazuje ze své analýzy totalitarismu jak Hannah Arendtová, tak Juan Linz (ten později drobně váhal). Z historických studií, které nezahrnuly Itálii do rodiny totalitarismů, viz následující: BLINKHORN, Martin: *Mussolini and Fascist Italy*. London, Routledge 1994, s. 57; KNOX, MacGregor: *Common Destiny: Dictatorship, Foreign Policy, and War in Fascist Italy and Nazi Germany*. Cambridge, Cambridge University Press 2000, s. 27–28; BOSWORTH, Richard: *Mussolini's Italy: Life Under the Dictatorship*. London, Allen Lane 2005, s. 246–248 a 478; CASSESE, Sabino: *Lo Stato fascista*. Milano, Il Mulino 2010, s. 81. Částečně to platí také pro práce: AQUARONE, Alberto: *L'organizzazione dello Stato totalitario*. Torino, Einaudi 1965; DE FELICE, Renzo: *Le fascisme: Un totalitarisme à l'italienne?* Paris, Les Presses de Sciences Po 1988, s. 40–45. Opačnou perspektivu zaujímá žák tohoto italského „revizionisty“ Emilio Gentile v práci *La via italiana al totalitarismo: Il partito e lo Stato nel regime fascista*. Roma, Carocci 2018.

²³ Srv. AMENDOLA, Giovanni: *La democrazia italiana contro il fascismo: 1922–1924*. Milano – Roma, R. Ricciardi 1960, s. 193; GENTILE, Emilio: Catholicism and Fascism: Reality and Misunderstandings. In: NELIS, Jan – MORELLI, Anne – PRAET, Danny (eds.): *Catholicism and Fascism in Europe 1918–1945*. Hildesheim, OLMS 2015, s. 15–47, zde s. 18–19; GENTILE, Emilio: Fascism in Power: The Totalitarian Experiment. In: LYTTLETON, Adrian (ed.): *Liberal and Fascist Italy: 1900–1945*. Oxford, Oxford University Press 2002, s. 139–174, zde s. 140–142.

²⁴ STURZO, Luigi: *Italia e fascismo*. Bologna, Zanichelli 1965, s. 198–205 (1. vydání 1926). Záhy poté se taková srovnání objevila u Waldemara Guriana a Franceska Saveria Nittiho (viz TRAVERSO, Enzo: Le totalitarisme: Histoire et apories d'un concept. In: *L'Homme et la société*, č. 129 (1998), s. 97–111). Na politické úrovni však paralely mezi komunismem a fašismem veřejně explicitně deklaroval Mussolini už v prosinci 1921 (viz MUSSOLINI, Benito: *La Rivoluzione fascista: 23 marzo 1919–28 ottobre 1922*. Milano, Ulrico Hoepli 1934, s. 219), později i Giovanni Amendola (1925), bez užití pojmu „totalitarismus“ Karl Kautsky a v roce 1935 připouštěl kopírování leninského pojetí strany fašisty i Palmiro Togliatti (TOGLIATTI, Palmiro: *Corso sugli avversari: Le lezioni sul fascismo*. Torino, Einaudi 2010, s. 60).

„totalitarismu“ (či „totalitarismů“) přizpůsobovat podle momentálního stavu Sovětského svazu jako hlavního empirického referenta.

V létě 1931 pak Antonio Gramsci (určitě ne pravicový autor) vymezil „totalitární politiku“ způsobem, který z pojmu učinil v podstatě akademický koncept o dvou definičních rysech. Totalitární politika se podle něj zaprvé vyznačuje snahou, aby jedinec, do té doby náležící do více různých sdružení, často navzájem konfliktních, nyní našel v „jediné straně veškerá uspokojení, jež dříve nacházel v řadě organizací“, a tudíž s nimi přerušil všechny vazby. Současně (zadruhé) tato politika hodlá „zrušit všechny ostatní organizace nebo je zahrnout do systému, v němž je strana jediným regulátorem“.²⁵ Gramsci implikoval, že totalitarismus může mít jak revoluční a transformační, tak reakční tvář. Kult vůdce, religiózní rysy fašismu, negace individua, společenský konformismus, idea produktivismu, moderní technologie, to vše podle něj přispívá ke „konsenzu“ ohledně režimu.

Další produkce třicátých a čtyřicátých let, zahrnující mimo jiná levicová pojetí Frankfurtské školy, analýzy ruského revolucionáře Victora Serge, nábožensky zaměřené studie německého protestantského teologa Paula Tillicha a anglického katolického historika a filozofa Christophera Dawsona či komparativní bádání amerického ekonoma Calvina B. Hoovera, fenomén většinou nedefinovala a hledala původ nového typu vládnutí v řadě jevů, od vývojové trajektorie moderního státu přes krizi kapitalismu po dekadenci bolševismu.²⁶ Již v této fázi se multiplikovala zcela protikladná vysvětlení analyzovaného fenoménu: jedna „totalitární škola“ už tehdy neexistovala, nemluvě o „paradigmatu“. Výrazem nekoherence, jíž se vyznačovala raná éra této „tradice“, je pak také způsob, jakým se do ní ve třicátých letech dostává omylem schmittovské pojetí totálního státu. V nepřesném anglickém překladu Gurianovy knihy *Der Bolschewismus: Einführung in Geschichte und Lehre*, v níž tento žák Carla Schmitta aplikuje

²⁵ GRAMSCI, Antonio: *Quaderni del carcere: Edizione critica dell'Istituto Gramsci*, sv. 2. Torino, Einaudi 1975, s. 800.

²⁶ K celkovému vývoji teorií totalitarismu (nejenom) v této době viz SCHAPIRO, Leonard: *Totalitarianism*. London, Macmillan 1972; MENZE, Ernest A. (ed.): *Totalitarianism Reconsidered*. Port Washington (Wisconsin), Kennikat Press Corp. 1981; GLEASON, Abbott: *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*. New York, Oxford University Press 1995; TORMEY, Simon: *Making Sense of Tyranny: Interpretations of Totalitarianism*. Manchester, Manchester University Press 1995; FUENTES, Juan Francisco: *Totalitarianisms: The Closed Society and Its Friends. A History of Crossed Languages*. Santander, Cantabria University Press 2019. Z český psaných prací za pozornost stojí výborný Dobešův článek zabývající se převážně německou debatou: DOBEŠ, Jan: Totalitarismus mezi ideologií a teorií. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 2, č. 2 (2007), s. 183–218.

pojem „totální stát“ na tehdejší Sovětský svaz, se chybně objevuje slovo „totalitarismus“.²⁷ Špatným překladem tak došlo k tomu, že bolševické zřízení se místo „totálního státu“ ve schmittovském pojetí stalo „totalitárním státem, jenž v principu odmítá uznat jakoukoliv sféru mimo vlastní pravomoc“.²⁸

Jakýmsi mostem k poválečné akademické vlně psaní o totalitarismu a současně článkem, který poukázal na malém prostoru na naprostou většinu aspektů, jimž se teorie totalitarismu budou nadále věnovat, je studie amerického historika Carltona J. H. Hayese ze počátku roku 1940.²⁹ Hayes vymezil totalitarismus jako zcela nový typ diktatury, odlišný od historických případů a tradičních diktatur (bezprecedentnost u Arendtové a Friedricha, částečně u Linze),³⁰ zakládající se na mobilizovaných, atomizovaných a frustrovaných masách, a hlavně na kultu mládí (sociální mobilizace jako téma většiny teorií totalitarismu), budující na místě tradičních náboženství novou politickou víru (přístupy Erika Voegelina, Emilia Gentileho a jiných), využívající moderní technologie k propagandě a kontrole (Friedrich a Brzezinski), kdy strana proniká do všech sfér života zároveň s expanzí a centralizací úloh státu (Friedrich August von Hayek). Dle autora šlo o reakci a revoltu „proti veškeré historické civilizaci Západu“.³¹ Jenom s trochou nadsázky můžeme říct, že Hayes mohl obvinít celou první akademickou vlnu teorií totalitarismu ze svého druhu plagiátu. V daném případě pak již „chyběl“ pouze prožitek druhé světové války a genocidního vraždění, které přineslo do teorií totalitarismu vlastně jediný prvek, jenž většině z nich před válkou (logicky) chyběl: totiž masové násilí či teror (ústřední téma Arendtové). Ve stejném roce jako Hayesův text pak vyšla rezonující kniha rakouského politického spisovatele a publicisty Franze Borkenaua *Totalitární nepřítel*, jež dále propracovala jednu z klíčových poválečných tezí teorie o společné podstatě nacismu a komunismu.³²

Konec války s sebou přinesl nástup teorií totalitarismu na akademické půdě a v univerzitní produkci, tedy to, co nazýváme první akademickou vlnou teorií

²⁷ Viz GREENBERG, Udi: *The Weimar Century: German Émigrés and the Ideological Foundations of the Cold War*. Princeton – Oxford, Princeton University Press 2014, s. 131, pozn. 23.

²⁸ GURIAN, Waldemar: *Bolshevism: Theory and Practice*. London, Sheed & Ward 1935, s. vii.

²⁹ HAYES, Carlton J. H.: The Novelty of Totalitarianism in the History of Western Civilization. In: *Proceedings of the American Philosophical Society*, roč. 82, č. 1 (1940), s. 91–102.

³⁰ Juan Linz bývá označován za autora, jehož přínos spočívá v oddělení kategorie tradičních a moderních autokracií od totalitarismů. Avšak k tomu došlo mnohokrát před ním a uvedená difference je naprostým základem velké části teorií totalitarismu. Linzův průkopnický přístup spočívá v jasné definici moderních autoritářských režimů, jejich typologii (jedním z nich je i typ „posttotalitní“) a odlišení jak od totalitarismů, tak od personalizovaných diktatur (sultanismů a tradiční vlády).

³¹ Tamtéž, s. 101.

³² BORKENAU, Franz: *The Totalitarian Enemy*. London, Faber and Faber 1940, s. 197–198.

totalitarismu. Tato vlna však stále navazovala na předchozí politické užívání pojmu a jeho (pochopitelně) alarmistické tóny, nemluvě o tehdejších nevelkých metodologických nárocích. Politické instrumentalizace pojetí totalitarismu v této fázi studené války a okolnosti, za nichž tehdy dotčení badatelé pracovali, jsou známy.³³ Primárním polem politického užití byl mezinárodní konflikt a zdůvodnění tvrdého postupu proti Sovětskému svazu, sekundárním polem střety vnitropolitické a domácí kulturní války. Během druhé akademické vlny (viz dále) se oba důvody vyrovnaly, v Evropě pak prvek vnitropolitický převládl.

První akademická vlna, nejlépe reprezentovaná citovanými pracemi (epistemologicky zcela nekompatibilními) Hannah Arendtové a Carla Friedricha se Zbigniewem Brzezinským, nabídla ovšem propracovanější pojednání o novém fenoménu. V případě prvním se metodologicky jednalo o *porozumění*, v případě druhém o *vysvětlení*, i s jasnou – byť po právu kritizovanou³⁴ – konceptuální definicí. Ačkoli třeba rakousko-britský filozof Karl Raimund Popper chápal totalitarismus jako jev, který se vyskytoval již v antice a inherentně doprovázel dějiny lidstva,³⁵ a izraelský politický teoretik Jacob Talmon viděl jeho počátky za Francouzské revoluce,³⁶ převládlo po válce pojetí, podle něhož je totalitarismus spojen s moderní industriální dobou a jejími transformacemi, nemá historické precedenty, stojí na utopické ideologii, propojení strany, státu a dalších institucí, na mobilizaci občanů a jejich aktivní participaci, na otevřeném teroru a je vnitřně obtížně reformovatelný, byť se mění. (O dominanci tohoto pojetí svědčí skladba účastníků slavné konference, kterou v roce 1953 uspořádal Carl Friedrich v Bostonu. Zajímavá jsou též jména, jež mezi účastníky nefigurují.)³⁷ V době první vlny (zhruba do poloviny šedesátých let) se však postupně měnil hlavní empirický referent, od fašismu a/nebo nacismu k Sovětskému svazu, přičemž

³³ Za všechny viz ENGERMAN, David C.: *Know Your Enemy: The Rise and Fall of America's Soviet Experts*. Oxford, Oxford University Press 2009.

³⁴ Srv. zejména BURROWES, Robert: Totalitarianism: The Revisited Standard Version. In: *World Politics*, roč. 21, č. 2 (1969), s. 272–294.

³⁵ POPPER, Karl R.: *Otevřená společnost a její nepřátelé*, sv. 1: *Uhnutí Platónem*. Praha, ISE 1994.

³⁶ TALMON, Jacob: *The Origins of Totalitarian Democracy*. New York, Praeger 1961. Jacob Talmon, Skinnerem nařčený z „mytologie prolepsy“, ve své knize *Původ totalitární demokracie* pojednává o Rousseauovi jakožto mysliteli zodpovědném za vznik totalitarismu. Z toho plyne implicitní závěr knihy, že více demokracie se rovná více totalitarismu. (Srv. SKINNER, Quentin: Meaning and Understanding in the History of Ideas. In: *History and Theory*, roč. 8, č. 1 (1969), s. 3–53, zde s. 23.)

³⁷ Friedrich například záměrně nepozval Erika Voegelina, jehož teze o genezi totalitarismu by bezpochyby narušily konferenční konsenzus (srv. COOPER, Barry: *Eric Voegelin and the Foundations of Modern Political Science*. Columbia, University of Missouri Press 1999, s. 151).

jeho transformace doprovázely tendence adaptovat i samotný koncept.³⁸ Tím se měnila jeho empirická využitelnost. Jak v důsledku proměn ve východním bloku klesal důraz na masový teror a mobilizaci, ukazovalo se více než dříve problematickým použití takto adaptovaných pojetí i na nacistické Německo.³⁹ Itálie se pak stala znovu jenom geografickým pojmem.

První vlna teorií totalitarismu čelila narůstající kritice, a to primárně ze čtyř důvodů. Prvním bylo zpochybňování juxtapozice mezi fašismem, respektive nacismem a stalinismem. Druhým – a nejdůležitějším – se staly změny ve způsobech fungování Sovětského svazu a východního bloku v poststalinické fázi. Vystala otázka, zda jde stále o totalitarismus, o nějakou jeho oslabenou formu, či o něco jiného.⁴⁰ Třetím důvodem bylo vysvětlování původu a logiky fungování totalitarismu ve vztahu k jeho empirickým referentům: šlo o to, zda něco takového jako totalitarismus buď vůbec kdy existovalo, nebo naopak, zda nejsou totalitární prvky a tendence viditelné i v zemích, jež se mezi totalitární zřízení běžně nepočítaly, někdy i v demokraciích.⁴¹ Zde se silně projevila současná politika a politizace teorií totalitarismu, ale také třeba teorie konvergence kapitalismu

³⁸ K takovým adaptacím viz ULAM, Adam B.: The New Face of Soviet Totalitarianism. In: *World Politics*, roč. 12, č. 3 (1960), s. 391–412; BRZEZINSKI, Zbigniew: The Nature of the Soviet System. In: *Slavic Review*, roč. 20, č. 3 (1961), s. 351–368; KASSOF, Allen: The Administered Society: Totalitarianism Without Terror. In: *World Politics*, roč. 16, č. 4 (1964), s. 558–575.

³⁹ Například následující vymezení totalitarismu z pera Juana Linze se jistě dá považovat za klasický koncept (tedy minimální definici, nikoli koncept radiální) aplikovatelný na většinu komunistických států, a to i v poststalinické fázi; ovšem těžko říct, zda bychom se spokojili s takovým pojetím v aplikaci na nacismus, který za své jádro sám považoval násilí a rozpoutal světovou genocidní válku. Dle Linze se totalitarismy vyznačují: 1. existencí „monistického, ale nikoli monolitického mocenského centra“, od nějž se odvíjí veškerý možný režimní pluralismus; 2. „exkluzivní, autonomní a víceméně propracovanou ideologii“, jež vede k nějakému konečnému cíli a legitimizuje prováděné politiky; 3. „participaci a aktivní mobilizaci pro politické a kolektivní společenské úkoly“, jež je vyžadována a odměňována, zatímco apatie a pasivita jsou „považovány za nežádoucí“. (LINZ, Juan J.: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder, Lynne Rienner 2000, s. 70 (1. vydání 1975).)

⁴⁰ Kromě výše citovaných prací Ulama, Brzezinského a Kassofa viz např. RIGBY, Thomas H.: Traditional, Market, and Organizational Societies and the USSR. In: *World Politics*, roč. 16, č. 4 (1964), s. 539–557. Rozsáhlé množství alternativních vysvětlení – v daném případě modelů – charakterizoval užitečně Sigmund Krancberg jako následující modely: oligarchický, modernizační, imperiální, rozvojářský, institucionálně pluralistický a byrokratický (viz KRANCBERG, Sigmund: 1984: The Totalitarian Model Revisited. In: *Studies in Soviet Thought*, roč. 29, č. 1 (1985), s. 71–77, zde s. 73–74).

⁴¹ K metodologickému statusu v dané souvislosti viz např. FLERON, Frederic J.: Soviet Area Studies and the Social Sciences: Some Methodological Problems in Communist Studies. In: *Soviet Studies*, roč. 19, č. 3 (1968), s. 313–339.

a socialismu, respektive komunismu (přítomné i v druhém důvodu).⁴² Poslední důvod, částečně se překrývající s důvodem předešlým, spočíval v metodologii, která byla obecně nejslabším článkem teorií totalitarismu.

V daném případě se angažovali především mladší badatelé z univerzitního prostředí a se silným sociálněvědním zázemím, bez emigrantské a politizující zkušenosti. Ti se snažili hledat obecnější vysvětlení politických procesů ve východním bloku s užitím pokud možno univerzálního (nikoli specifického) teoretického aparátu; studovali příslušné země podobně jako ostatní společenské, ekonomické a politické systémy, nikoli jako osobité a bezprecedentní totalitarismy, na které nelze aplikovat tehdy standardní sociálněvědní přístupy (pluralismus, teorii modernizace a další).⁴³ Sociálním vědcům badajícím o Sovětském svazu a obecně východní Evropě se dostalo různě chápáného označení „sovětologové“, přičemž většinově byl tento termín konotován s revizionismem a s kritikou teorií totalitarismu.⁴⁴

⁴² O teoriích konvergence přehledně viz MEYER, Alfred G.: *Theories of Convergence*. In: JOHN-SON, Chalmers (ed.): *Changes in Communist Systems*. Palo Alto, Stanford University Press 1970, s. 313–341.

⁴³ Pro seznámení s argumenty viz BROWN, Archie: *Soviet Politics and Political Science*. London, Macmillan 1974; SKILLING, Harold Gordon: *Soviet and American Politics: The Dialectic of Opposites*. In: *The Canadian Journal of Economics and Political Science*, roč. 31, č. 2 (1965), s. 273–280; BUNCE, Valerie – ECHOLS, John M.: *From Soviet Studies to Comparative Politics: The Unfinished Revolution*. In: *Soviet Studies*, roč. 31, č. 1 (1979), s. 43–55; KANET, Roger E. (ed.): *The Behavioral Revolution and Communist Studies: Applications of Behaviorally Oriented Political Research on the Soviet Union and Eastern Europe*. New York, Free Press 1971; HOUGH, Jerry F.: *The “Dark Forces”, the Totalitarian Model, and Soviet History*. In: *Russian Review*, roč. 46, č. 4 (1987), s. 397–403.

⁴⁴ Není tomu tak ale vždy. Mnohdy jsou právě sovětologové chápáni jako osobitá komunita, jež se snažila na sovětské režimy aplikovat specifické metodologické a teoretické přístupy, třeba právě nějakou verzi teorie totalitarismu. Například Francis Fukuyama mluvil o „separovaném ghettu“, odděleném od zbytku společenských věd, které se věnuje mj. „kremologii“. Až později se podle něj někteří sovětologové, jako třeba Jerry Hough, chopili standardních sociálněvědních přístupů. (FUKUYAMA, Francis: *The Modernizing Imperative: The USSR as an Ordinary Country*. In: *The National Interest*, č. 31 (1993), s. 10–18, zde s. 11). Martin Malia naopak hodnotil sovětologii jako většinově levicovou disciplínu, která akceptuje postuláty sociálněvědních teorií modernizace (MALIA, Martin: *Leninist Endgame*. In: *Daedalus*, roč. 121, č. 2 (1992), s. 57–75, zde s. 60; TÝŽ: *Russia Under Western Eyes: From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 1999, s. 378–383). Podobně chápou sovětology i někteří další autoři (viz RUTLAND, Peter: *Sovietology: Notes for a Post-Mortem*. In: *The National Interest*, č. 31 (1993), s. 109–122; LIPSET, Seymour M. – BENCE, Gyorgy: *Anticipations of the Failure of Communism*. In: *Theory and Society*, roč. 23, č. 2 (1994), s. 169–210).

V atmosféře šedesátých let, kdy se diskreditovala řada pilířů fungování západní společnosti a proběhla v ní svého druhu kulturní revoluce, se teoriím totalitarismu nedařilo tak jako dříve – ať už proto, že byla zpochybněna jejich kapacita vysvětlit procesy ve východním bloku, nebo proto, že morální rozdíl mezi „dobrým“ Západem a „zlým“ komunismem se nejevil v době dekolonizace, vietnamské války a mládežnické revolty jako udržitelný, stejně jako jeho politická implikace podněcující konfliktní vztahy mezi bloky. Na akademické scéně pak svou roli hrál nástup jiných metod studia politiky jako takové, a politiky ve východním bloku konkrétně.

Odpovědí na tuto svého druhu protivlnu, jež měla jak svou politickou a žurnalistickou, tak akademickou podobu, byla druhá vlna teorií totalitarismu ze sedmdesátých a osmdesátých let, někdy zvaná neototalitarismus. Na mnohé z jejích přístupů dnes reagují „revizionisté“ více než na vlnu první. A právě hlavně autoři z této pozdější vlny vnesli do již tak vnitřně nesourodého světa reflexí totalitarismu (či totalitarismů) další přístupy, vysvětlení a velmi zřídka i definice, které ještě více zatěžovaly pojem, někdy i koncept a místy snad i teorii stále odlišnějším množstvím významů.⁴⁵

Než se zaměříme na tuto druhou akademickou vlnu pojmu/konceptů/teorií totalitarismu, můžeme konstatovat, že obě vlny dohromady charakterizuje celá řada zásadních interních nelogičností, nekoherencí, žánrových odlišností, empirických rozporů – našimi slovy dilemat – jež pak samozřejmě komplikovaly práci „revizionistům“. Pojem/koncepty/teorie totalitarismu se totiž mohly vázat k řadě fenoménů a problémů a byly (re)formulovány mnohdy zcela protikladnými způsoby. Samo slovo – a jeho deriváty – bylo často jediným spojovatelem akademických výsledků (o publicistice či umění samozřejmě ani nemluvě).⁴⁶

Totalitarismus byl dle některých striktně bezprecedentním produktem moderní industriální epochy a masové společnosti, jiní ho nacházeli v různých historických dobách.⁴⁷ Někteří autoři totalitarismus spojovali především s násilím

⁴⁵ Pro ilustraci „přeplnění“ konceptu viz CURTIS, Michael: *Totalitarianism*. New Brunswick (New Jersey), Transaction Books 1979, s. 7–9. Curtis zde stanovil plných 13 proměnných, s nimiž je totalitarismus v literatuře spojován.

⁴⁶ K literárnímu užívání pojmu viz RUPNIK, Jacques: *Totalitarianism Revisited*. In: KEANE, John: *Civil Society and the State: New European Perspectives*, London, Verso 1988, s. 263–289, zde s. 287. K esejistice, filozofii, literatuře a jejich odlišnému chápání práce s totalitarismy viz HASSNER, Pierre: *Le totalitarisme vu de l'Ouest*. In: HERMET, Guy – HASSNER, Pierre – RUPNIK, Jacques (eds.): *Totalitarismes*. Paris, Economica 1984, s. 14–41. Ke vztahu literatury a sociálních věd výborně mj. viz SPEGELE, Roger G.: *Fiction as Political Theory: Joseph Conrad's 'Heart of Darkness'*. In: *British Journal of Political Science*, roč. 2, č. 3 (1972), s. 319–337.

⁴⁷ GREIFFENHAGEN, Martin: *The Concept of Totalitarianism in Political Theory*. In: MENZE, E. A. (ed.): *Totalitarianism Reconsidered*, s. 34–57, zde s. 39–42 (viz pozn. 26).

a narušením sociální rutiny. Jiní autoři jej identifikovali až (anebo i) s plně kontrolovanou, násilím již transformovanou, „administrovanou“ a rutinizovanou společností (třeba s havlovským samopohybem). Konkrétní podobu konceptualizace totalitarismu vždy odlišně ovlivnilo, zda se používal primárně v opozitu k demokracii, či k jinému typu diktatury (autoritářským režimům atd.), jestli pro speciální případovou studii, nebo komparativně. Někdy byl dokonce stavěn do protikladu k politice jako takové.

Dilematem je též otázka, zda jde o empirický koncept (klasifikační typ či extrahovaný typ), anebo ideální typ.⁴⁸ A umožňuje konkrétní podoba takového typu nějakou operacionalizaci s vysvětlujícím potenciálem, či přímo stanovení kauzálního vztahu, a jde tedy o užitečnou teorii?⁴⁹ Má taková teorie, která zařadí do jednoho vysvětlení maoismus a normalizaci, explanační potenciál? Řada autorů, převážně historiků, používá totalitarismus jako pojem bez nějakých definičních kritérií, aniž by ho vymezila vůči jiným režimům nebo navrhla (třeba) jeho adjektivní typy, a pracuje s ním tedy velmi intuitivně.⁵⁰ Tam, kde se s nějakou konceptualizací již pracuje, se často uvádí, že jde o ideální typ. I zde však vyvstává otázka: pokud by šlo o ideální typ ve weberianské logice, splňoval by

⁴⁸ Zatímco ideální typ je primárně abstrakcí, empirický typ – Davidem Collierem a jeho spolupracovníky zvaný klasifikační typ – je velmi úzce vázán na konkrétního empirického referenta (či skupinu referentů). John McKinney používá pro označení takového empirického typu adjektivum extrahovaný (*extracted*) a staví ho na pomyslný druhý pól proti weberianskému ideálnímu typu, ačkoli je mu jasné, že mezi nimi není jednoznačný protiklad. (Viz COLLIER, David – LAPORTE, Jody – SEAWRIGHT, Jason: *Typologies: Forming Concepts and Creating Categorical Variables*. In: BOX-STEFFENSMEIER, Janet M. – BRADY, Henry E. – COLLIER, David (eds.): *The Oxford Handbook of Political Methodology*. Oxford, Oxford University Press 2008, s. 152–173, zde s. 161–162; MCKINNEY, John: *Constructive Typology and Social Theory*. New York, Appleton-Century-Crofts 1966, s. 23–25.) Možné užití „totalitarismu“ jako extrahovaného typu uvádí i Sartori (SARTORI, Giovanni: *Totalitarianism, Model Mania and Learning from Error*. In: *Journal of Theoretical Politics*, roč. 5, č. 1 (1993), s. 5–22, zde s. 13–14).

⁴⁹ Viz třeba ELMAN, Colin: *Explanatory Typologies in Qualitative Analysis*. In: BYRNE, David – RAGIN, Charles (eds.): *The SAGE Handbook of Case-Based Methods*. London, Sage 2009, s. 121–132. Alexander a Bennett rozlišují mezi typologiemi a typologickými teoriemi. Zatímco první jsou primárně deskriptivní a nabízejí někdy jenom soubory různých proměnných, jež mezi sebou mohou, ale nemusí mít kauzální či jiný silný vztah, typologické teorie již pracují s kauzálními vztahy mezi proměnnými a poskytují vysvětlení zkoumaných jevů. (ALEXANDER, George L. – BENNETT, Andrew: *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences*. Cambridge, Massachusetts Institute of Technology Press 2005.) Mezi typologiemi nedemokratických režimů, jež pracují s konceptem či typem totalitarismu, se typologické teorie prakticky nevyskytují (s částečnou výjimkou u prací Juana J. Linze).

⁵⁰ O „intuitivním a dysfunkčním“ užívání konceptu totalitarismu historiky, který se dá obtížně operacionalizovat, viz mj. COSTA PINTO, António: *The Nature of Fascism Revisited*. New York, Columbia University Press 2012, s. xii.

současně Weberův požadavek, že nám má pomoci pochopit empirickou realitu, nebo by naplnil pouze výchozí předpoklad, že v realitě neexistuje?⁵¹

A můžeme se ptát dále: Unesly by historické konceptualizace totalitarismu dnešní standardní metodologická měřítka, a pokud ne, proč je část vědců stále používá?⁵² Jak v empirickém výzkumu pracovat s různými fázemi vývoje režimů: je stalinismus iniciační budovatelskou fází plného sovětského, respektive východoevropského totalitarismu, anebo je poststalinická fáze oslabenou verzí plného stalinského totalitarismu, třeba v podobě posttotalitarismu či jakéhokoli „adjektivního“ totalitarismu? A pokud tvrdíme, že obé je totalitarismem – bez adjektiv – dává taková konceptualizace smysl? (Totéž se týká takzvané socialistické diktatury, jak o tom bude řeč dále.)

Každopádně platí, že široká a řadou protikladů zatížená rodina úvah o totalitarismech vyprodukovala velké množství textů různých žánrů a akademických disciplín; s jedním pojmem, ovšem často se zcela protichůdnými konceptualizacemi a naprosto odlišnými empirickými referenty. Narůstající počet přístupů pak umožňoval prakticky jakékoli teoretické a empirické kombinace. Dle jádra prací o totalitarismu bylo možné označit třeba pozdně carské Rusko či předhodžovskou Albánii za moderní sekularizované společnosti s vykořeněnými masami, fasádovou nacistickou stranu za reálně vládnoucí a údajně srovnatelnou se stranami komunistickými, vyprahlou ideologii poststalinských režimů za politické náboženství a třeba Československo za vlády Antonína Novotného jako zemi s masovým terorem. Stalinismus by potom nebyl pokusem o modernizaci, ale jejím produktem, východoevropské komunismy by se zařadily do stejné klasifikace jako Hitlerovo Německo a podobně.

Teorie totalitarismu vrací úder: Inovace bez legrace?

První akademická vlna teorií totalitarismu ztratila v šedesátých letech sílu, jak v důsledku politického vývoje ve východním bloku a ve světě, včetně vnitřních proměn západních demokracií, tak v důsledku nástupu nové generace badatelů. Ti odmítali parochiální a metodologicky specifický charakter sovětských studií stejně jako politickou instrumentalizaci pojmu/konceptů/teorií totalitarismu.

⁵¹ To by implikovalo celkem úsměvný závěr, že Ústav pro studium totalitních režimů studuje cosi, co je pouze mentální konstrukcí sloužící lepšímu pochopení reality a eventuálně formulaci kauzální hypotézy.

⁵² Patrně nejlepším příspěvkem k metodologickým otázkám konceptualizace totalitarismu i k návrhům možných východisek je citovaná stať Giovanniho Sartoriho „Totalitarianism, Model Mania and Learning from Error“.

Politizace fenoménu v první vlně se týkala především mezinárodní politiky, kdy pomáhala k vymezení soupeřících táborů a měla převážně konzervativní charakter, zatímco jeho využívání na domácí politické scéně bylo spíše sekundární, byť důležité. Produkce o totalitarismu se tehdy koncentrovala v americkém prostředí, jež samo sebe chápalo jako politicky pragmatické a vlastně neideologické, tedy odlišné od polarizovaných společností, v nichž může „totalitarismus“ vzkvétat.⁵³ Od počátku sedmdesátých let se však situace změnila. V době relativního uvolnění na mezinárodní scéně a v reakci na vnitřní politický vývoj na Západě i na Východě se fenomén totalitarismu stal primárně zdrojem a nástrojem vnitropolitických intelektuálních střetů, tentokrát hlavně v Evropě. Platilo to zejména ve Francii, kde se ho silně chopila i část levice (někdy bývalé). Ve Spolkové republice Německo se vztahoval více k interpretaci německé minulosti a jejím možným morálním a politickým implikacím. V Itálii se totalitarismem příliš neargumentovalo. Ve Spojených státech se upozorňování na tento fenomén stalo nástrojem neokonzervativního boje s důsledky proměn americké společnosti v šedesátých letech a spojovalo se s neoliberální ekonomikou. (Slovy amerického novináře Irvinga Kristola: „Neokonzervativce je liberál, kterého přepadla realita.“)⁵⁴

Toto období nazýváme druhou neakademickou vlnou debat o totalitarismu, ačkoli se na ní samozřejmě podíleli prestižní intelektuálové a s druhou akademickou vlnou se prolíná. „Totalitarismus“ se v tomto kontextu používal spíše jako nedefinovaný pojem, v jehož případě bylo „jasno“ o empirických referencích, a předpokládalo se, že termín byl dříve uspokojivě konceptualizován.⁵⁵ Podobně jako po válce i nyní sehráli v diskusích velkou úlohu političtí emigranti ze střední a východní Evropy (Leszek Kołakowski, Alexandr Solženicyn, Vladimír

⁵³ Takto chápal americkou politiku ve srovnávacím kontextu třeba Gabriel Almond (ALMOND, Gabriel: *Comparative Political Systems*. In: *The Journal of Politics*, roč. 18, č. 3 (1956), s. 391–409). Herbert Spiro a Benjamin Barber deklarovanou neideologičnost nazvali „kontra-ideologií“ a konstatovali: „Kontra-ideologie jako neideologie představovala nejlepší tradici amerického pragmatismu, neboť jako hlasatelé politiky ‘nepostradatelného středu’ viděli Američané v antiideologickém postoji reflexi své antipatie k extrémům pravice či levice a obdiv k politice kompromisu a konsenzu.“ (SPIRO, H. J. – BARBER, B. B.: *Counter-Ideological Uses of ‘Totalitarianism’*, s. 7 – viz pozn. 21.)

⁵⁴ Citováno dle: NASH, George H.: *The Conservative Intellectual Movement in America Since 1945*. New York, Basic Books 1976, s. 556.

⁵⁵ Jeden z mála pokusů o konceptuální a teoretické uchopení fenoménu představovala v té době kniha Leonarda Schapira *Totalitarianism* (viz pozn. 26). V roce 1975 vyšel nejlepší pokus o reformulaci teorií nedemokratických režimů (včetně totalitarismu) z pera Juana Linze (LINZ, J. J.: *Totalitarian and Authoritarian Regimes* – viz pozn. 39). Výše citovaná studie Michaela Curtise *Totalitarianism* z roku 1979 (viz pozn. 45) byla dalším pokusem o konceptuální reformulaci; její autor navíc stejně jako Linz připouštěl, že totalitarismus se může transformovat do autoritářského režimu.

Tismăneanu a jiní), nově i východoevropský disent.⁵⁶ Rok 1979, jeden ze zlomových momentů takzvané studené války, pak vrátil mezinárodní kontext a americkou debatu plně do hry – a spolu s ní i druhou akademickou vlnu teorií totalitarismu, ačkoli v té se již prakticky nevyskytovaly ambicióznější konceptuální pokusy, což jenom přispělo k dalším konfuzím a nekoherencím. Vnitropolitické a zahraničněpolitické užívání pojmu se vyrovnalo (na rozdíl od vlny první) a vedla se řada „domácích“ intelektuálních a politických střetů o totalitarismus.

Pro charakter debat v sedmdesátých letech je třeba mít na paměti hlavně nástup Rudých Khmerů v Kambodži a genocidu, jež znovu oživila úvahy o masovém teroru totalitárních režimů. Významný byl pak jednak efekt násilného potlačení pražského jara, který měl být potvrzením teze o nereformovatelnosti sovětských systémů, a jednak paralelní liberalizace režimů ve Španělsku a (částečně) Portugalsku, jež vyústila v jejich postupnou demokratizaci po roce 1975, respektive 1974. Důležitá byla morální panika, která propukla ve Francii a Itálii ohledně síly tamních komunistických stran, v prvním případě i ohledně ochoty opozičních socialistů s nimi spolupracovat. Nejistý se po určitou dobu zdál i vývoj v Portugalsku po Karafiátové revoluci. V Evropě kromě toho aktivně působily radikálně levicové teroristické skupiny. Eurokomunismus hlavně italských a španělských komunistů sice mohl a měl snížit identifikaci těchto stran s „totalitarismem“ (případ francouzský je komplexnější, v Portugalsku a Řecku se komunistické strany jevily hodně ortodoxně), ovšem ne vždy se tak opravdu dělo.⁵⁷

Vnější pohled stoupenců existence totalitarismu na tyto proměny demonstruje americká neokonzervativní teoretička a politička Jeanne Kirkpatricková. Podle ní se italští a francouzští komunisté začali účelově hlásit k demokracii a tím vyvolávali dojem, že je „komplementární s marxistickou tradicí“, čímž zakrývali fakt, že obě tradice „jsou v protikladu ideově i v praxi“. Zakrývaný rozpor mezi demokracií a marxismem měl podle ní „velký praktický význam pro současné mezinárodní vztahy“.⁵⁸ Podobně se vyslovil již dříve Jean-François Revel, anti-komunistický socialista, který navíc upozorňoval Spojené státy, že zatímco v padesátých letech byl komunismus slabý, v sedmdesátých letech začal globálně ex-

⁵⁶ Viz RUPNIK, Jacques: Le totalitarisme vu de l'Est. In: HERMET, G. – HASSNER, P. – RUPNIK, J. (eds.): *Totalitarismes*, s. 43–71 (viz pozn. 46).

⁵⁷ Viz VARELA, Raquel: Cunhal não foi Carrilo? Estratégia e Tática do Partido Comunista Português durante a Crise Revolucionária de 1975. In: *Hispania*, roč. 72, č. 242 (2012), s. 669–698; MORLINO, Leonardo: Political Parties and Democratic Consolidation in Southern Europe. In: GUNTHER, Richard (ed.): *The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective*. Baltimore, Johns Hopkins University Press 1995, s. 315–389.

⁵⁸ KIRKPATRICK, Jeanne: The Reagan Phenomenon and Liberal Tradition. In: TÁŽ (ed.): *The Reagan Phenomenon and Other Foreign Policy Speeches*. Washington, D.C., American Enterprise Institute 1983, s. 3–16, zde s. 4–5.

pandovat: „Američané již nevidí totalitární nebezpečí nikde, i když je přítomno všude.“⁵⁹ Neokonzervativci a jistá část levice tak poukazovali na staronové nebezpečí „totalitarismu“, který nezmizel, ale částečně se zamaskoval a proniká do dalších oblastí.

V sedmdesátých letech a počátkem let osmdesátých pojem totalitarismu zdomácněl hlavně ve Francii.⁶⁰ Šlo však vskutku zejména o pojem, nikoli o koncept. Jak konstatoval politolog Pierre Hassner, „totalitarismus jsem já“ – v daném případě tedy záleží vždy na autorovi více než v případech jiných pojmů, konceptů či teorií,⁶¹ což francouzská debata nadmíru prokázala. Zatímco v padesátých letech „totalitarismus“ Francii spíše minul, vyjma Raymonda Arona⁶² (a Elieho Halévyho), v letech sedmdesátých se stal užívaným termínem v debatách jak o aktuální politice, tak o minulosti země (tím samozřejmě neignorujeme dřívější polemiky o marxismu a podobně).

Rychlý a intenzivní nástup francouzského myšlení o totalitarismu, jež můžeme spíše chápat jako „antitotalitarismus“, měl několik příčin. Na intelektuální úrovni souvisel s „liberální renesancí“, tedy s rehabilitací politického liberalismu v zemi po bouřlivém konci šedesátých let, a s postupným odklonem velké části intelektuálů jak od komunistické strany, tak od marxismu.⁶³ Velký vliv pak mělo francouzské vydání Solženicynova *Souostroví Gulag* (jeho dopad přirovnala historička a socioložka Jeannine Verdès-Lerrouxová k „probuzení somnambulů“)⁶⁴ a samozřejmě nekončící debaty o Francouzské revoluci: zatímco dříve se vývoj v Sovětském svazu hodnotil jejím prizmatem a jeho etapy se poměřovaly fázemi revolučního procesu ve Francii,⁶⁵ nyní začala být optikou sovětského vývoje vi-

⁵⁹ REVEL, Jean-François: The Myths of Eurocommunism. In: *Foreign Affairs*, roč. 56, č. 2 (1978), s. 295–305, cit. s. 298–299.

⁶⁰ STEWART, Iain – SAWYER, Stephen (eds.): *In Search of the Liberal Moment: Democracy, Anti Totalitarianism, and Intellectual Politics in France since 1950*. Basingstoke, Palgrave 2016.

⁶¹ HASSNER, P.: Le totalitarisme vu de l'Ouest, s. 15–16 (viz pozn. 46).

⁶² K jeho vlivu viz STEWART, Iain: *Raymond Aron and Liberal Thought in The Twentieth Century*. Cambridge, Cambridge University Press 2020.

⁶³ Viz TÝŽ: France's 'anti-liberal revival'. In: CHABAL, Emile (ed.): *France Since the 1970's: History, Politics and Memory in an Age of Uncertainty*. London, Bloomsbury Academics 2015, s. 199–224; HAZAREESINGH, Sudhir: *How the French Think: An Affectionate Portrait of an Intellectual People*. New York, Basic Books 2015.

⁶⁴ VERDÈS-LERROUX, Jeannine: *Le réveil des somnambules: Le parti communiste, les intellectuels et la culture, 1956–1970*. Paris, Fayard 1987; srv. CHRISTOFFERSON, Michael Scott: *French Intellectuals Against the Left: The Antitotalitarian Moment of the 1970's*. New York, Berghahn Books 2004.

⁶⁵ K tomu viz CROUZET, François: French historians and Robespierre. In: HAYDON, Colin – DOYLE, William (eds.): *Robespierre*. Cambridge, Cambridge University Press 1999, s. 255–283.

děna Francouzská revoluce. Působil i politický motiv v podobě podpisu společného vládního programu socialistů a komunistů v roce 1972; tedy stran, ke kterým se mnozí „antitotalitáři“ sedmdesátých let dříve hlásili a jejichž spolupráce nyní údajně znamenala pro Francii nebezpečí.⁶⁶

S ohledem na fakt, že legitimita komunistů v západní Evropě se z velké části odvozovala od jejich antifašistického postoje za války a odvolávání na radikálnědemokratické tradice, stalo se upozorňování na paralely mezi stalinismem a fašismem a na demokratické a jakobínské kořeny totalitarismu jádrem většiny francouzského angažovaného antitotalitárního psaní. Původ totalitarismu se tak v jeho pohledu posouval do předindustriální epochy a měl intelektuální charakter. Takzvaní noví filozofové (André Glucksmann, Alain Finkielkraut, Bernard Henri-Lévy a jiní) hledali i důvody genocid dvacátého století – mimo jiné v době silně reflektovaných kambodžských hrůz – a jejich precedenty. Současně antitotalitarismus sloužil obhajobě liberální demokracie, která se zdála po kalamiťách šedesátých let zdiskreditovaná. Jean-François Revel explicitně konstatoval, že „zatímco nedostatky totalitárních společností jsou natolik umenšovány, že tyto společnosti vypadají svobodně“, tak „chyby svobodných společností jsou natolik umocňovány, že svoboda se jeví jako maska bytostně totalitární reality“.⁶⁷ Historické studie a polemiky Françoise Fureta či texty historika a filozofa Alaina Besançona dodávaly pojmu „totalitarismus“ řadu vysvětlení a kontextualizovaly ho v pojetí intelektuálních dějin daných autorů, ale nikdy nenabídly společenskovědní conceptualizaci a k existujícím protichůdným pojetím přidávaly další. Nejvíce se sociálním vědám blížil důležitý sborník *Totalitarismy*, editovaný Guy Hermetem, Pierrem Hassnerem a Jacquesem Rupnikem v roce 1984.⁶⁸

Zemí v sedmdesátých letech nejakutněji „ohroženou“ možným vstupem komunistické strany do vlády byla v západní Evropě Itálie, domovina pojmu „totalitarismus“. Ten zde však zůstával asociován převážně s Mussoliniho režimem, který ho hrdě používal, a proto třeba poválečný křesťanskodemokratický premiér Alcide De Gasperi útočil na italské komunisty jako na „levicové totalitáře“ (Palmiro Togliatti zase odpovídal kritikou „nového klerikálního totalitarismu“).⁶⁹ Ital-

⁶⁶ Tento argument zdůrazňuje v citované studii o „francouzských intelektuálech proti levici“ právě Michael S. Christofferson. Do značné míry by se dal použít i v českém kontextu, především před rokem 2013.

⁶⁷ REVEL, Jean-François: *Totalitarian Temptation*. New York, Doubleday 1977, s. 23.

⁶⁸ Viz pozn. 46.

⁶⁹ Viz JOSEPH, Paul: American Policy and the Italian Left. In: BOGGS, Carl – PLOTKE, David (eds.): *The Politics of Eurocommunism: Socialism in Transition*. London, Macmillan 1980, s. 335–372, zde s. 356; AGOSTI, Aldo: *Palmiro Togliatti: A Biography*. London, I. B. Tauris 2008, s. 252.

skou poválečnou scénu ovládal legitimizační diskurz, jemuž se dostalo označení antifašistický konsenzus.⁷⁰ Ten do značné míry legitimizoval Italskou komunistickou stranu (*Partito Comunista Italiano* – PCI), která se stavěla do role nejkonzistentnějšího oponenta fašismu a částečně podmiňovala a limitovala možnosti pravice útočit na komunisty jako na „totalitární hrozbu“. Až Mussoliniho biografie z pera historika Renza De Feliceho a následný knižní rozhovor s autorem,⁷¹ v němž De Felice mluvil o širokém společenském konsenzu za předválečného fašistického režimu a o jeho levicovém a revolučním původu (s odkazem na Jacoba Talmona) – čímž zcela zpochybnil narativ italské levice, dominující intelektuální podobě antifašismu – otevřel debatu, jež měla však velmi odlišnou podobu a intenzitu od diskuse francouzské.⁷² Komunisté, výrazně nadreprezentovaní v intelektuálních kruzích, polemiku o totalitarismu mimo fašismus totiž prakticky nepřipouštěli. V Itálii se tedy pojem, koncept či teorie totalitarismu jako hlavní nástroj boje proti tamním komunistům neprosadily. Jejich užívání si italská pravice ani nemohla příliš dovolit. Její nejradikálnější složky se hlásily k Mussoliniho odkazu a antifašistická pravice byla alergická na srovnávání italské verze fašismu s německým nacismem, a tudíž i na její spojování s holokaustem. Zatížení původně italského pojmu dalšími významy a jinými empirickými realitami totalitarismus výrazně „odnárodnilo“. Italská zkušenost tak ukazuje, jak se chápání totalitarismu měnilo a kolik odlišných a protikladných realit může různě vymezený koncept zahrnovat.⁷³ (V devadesátých letech se pak italští badatelé začali k pojmu hlásit více.)

V západním Německu byla situace odlišná. Totalitarismus se zde stal silně využívaným konceptem pro pochopení reality jak nacistické minulosti, kde mohl mít až exkulpační úlohu, tak povahy sousední Německé demokratické republiky

⁷⁰ Roberto Suro ho výstižně charakterizoval jako „národní víru ... velebenou, institucionalizovanou a politicky manipulovanou“ (SURO, Roberto: Italy debates its 45 years of aversion to fascism. In: *The New York Times* (17. 1. 1988), s. 2).

⁷¹ DE FELICE, Renzo: *Mussolini: Il duce. Gli anni del consenso, 1929–1936*. Torino, Einaudi 1974; LEEDEN, Michael A. – DE FELICE, Renzo: *Intervista sul fascismo*. Roma, Laterza 1975.

⁷² Viz BARIS, Tommaso – GAGLIARDI, Alessio: Le controversie sul fascismo degli anni settanta e ottanta. In: *Studi Storici*, roč. 55, č. 1 (2014), s. 317–333; PAINTER, Borden W. Jr.: Renzo De Felice and the Historiography of Italian Fascism. In: *The American Historical Review*, roč. 85, č. 2 (1990), s. 391–405; LEEDEN, Michael A.: Renzo de Felice and the Controversy over Italian Fascism. In: *Journal of Contemporary History*, roč. 11, č. 4 (1976), s. 269–283.

⁷³ Emilio Gentile konstatoval, že po druhé světové válce ztratil termín „totalitarismus“ a jeho deriváty „původní významy“ a jakožto „zbraně studené války a invectivy ... byly diskreditovány coby modely pro politickou či historickou analýzu“. To by však podle něj nemělo vést k tomu, aby se nepoužívaly pro analýzu italského režimu, pokud budou chápány tak, jak „byly původně definovány oponenty italského fašismu“. (GENTILE, E.: *Fascism in Power: The Totalitarian Experiment*, s. 142 – viz pozn. 23.)

a celého východního bloku (zde měl naopak úlohu obviňující).⁷⁴ Historik Wolfgang Wippermann označil teorii totalitarismu za „kvazioficiální ideologii západoněmeckého státu“.⁷⁵ Ta zde začala být zpochybňována také z pozic standardního sociálněvědního výzkumu a v důsledku lepšího poznání reality nacistického Německa a jeho často dysfunkčního státního aparátu i v logice sociologických přístupů k nacismu,⁷⁶ nemluvě o politické kritice nové levice, směřující ke kontinuitám (hlavně personálním) mezi Spolkovou republikou a třetí říší. Po kritice totalitárního konceptu z pera Petera Christiana Ludze⁷⁷ následovala jeho velmi politická obhajoba od Karla Dietera Brachera, zpochybňujícího novou levičnickou snahu očistit levicové spektrum od obvinění z levého totalitarismu.⁷⁸ Nástup takzvané strukturalistické školy v historii, vymezující se vůči škole intencionalistické (jež se prakticky kryla se stoupenci konceptu totalitarismu), přinesl i konstatování Hanse Mommsena, že „teorie totalitarismu je mýtem, který stojí v cestě jakékoli reálné historické interpretaci“, a také stěžejní práci Martina Broszaty o Hitlerově státu.⁷⁹ Celkem bizarní bylo přihlášení k totalitárnímu konceptu ze strany Ernesta Nolteho, který nutnost redefinovat pojetí totalitarismu a obhájit ho spojoval přímo s přežitím liberálního Západu.⁸⁰ Pozdější *Historikerstreit* se otázek spjatých s teoriemi totalitarismu dotkl pouze nepřímo, skrze juxtapozici

⁷⁴ V SRN se až do 60. let v určitých kruzích prosazoval abstraktnější diskurz „přeživších totalitarismu“ více než důraz na vlastní vinu za válku (viz BIESS, Frank: *Survivors of Totalitarianism: Returning POWs and the Reconstruction of Masculine Citizenship in West Germany, 1945–1955*. In: SCHISLER, Hanna (ed.): *The Miracle Years: A Cultural History of West Germany, 1949–1968*. Princeton, Princeton University Press 2001, s. 57–82, zde s. 58).

⁷⁵ WIPPERMANN, Wolfgang: *The Post-war German Left and Fascism*. In: *Journal of Contemporary History*, roč. 11, č. 4 (1976), s. 185–219, zde s. 193.

⁷⁶ Srv. MOMMSEN, Hans: *The Concept of Totalitarian Dictatorship vs The Comparative Theory of Fascism*. In: MENZE, E. A. (ed.): *Totalitarianism Reconsidered*, s. 136–166 (viz pozn. 47). Z mnoha dalších prací k tomu blíže viz také RABINBACH, Anson: *Staging the Third Reich: Essays in Cultural and Intellectual History*. London, Routledge 2020, zejména s. 418–449.

⁷⁷ LUDZ, Peter Christian: *The Changing Party Elite in East Germany*. Cambridge, The MIT Press 1972.

⁷⁸ BRACHER, Karl Dieter: *Terrorism and Totalitarianism*. In: MENZE, E. A. (ed.): *Totalitarianism Reconsidered*, s. 107–119, zejména s. 112–119.

⁷⁹ Mommsen to prohlásil v příspěvku na konferenci „Totalitarismus und Faschismus: Eine wissenschaftliche und politische Begriffskontrolle“ z roku 1978. Citováno dle: KERSHAW, Ian: *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretations*. London, Bloomsbury Academic 2015, nestránkováno; BROSZAT, Martin: *The Hitler State: The Foundation and Development of the Internal Structure of the Third Reich*. London, Logman 1981.

⁸⁰ NOLTE, Ernest: *Despotisms. Totalitarianism. Freedom-Oriented Society*. In: MENZE, E. A. (ed.): *Totalitarianism Reconsidered*, s. 167–178.

nacismu a stalinismu,⁸¹ a podobně jako celá německá debata nepřinesl rekonceptualizaci totalitarismu.⁸²

Také v americkém případě nabýval při debatách o totalitarismu na důležitosti vnitropolitický kontext. I ve Spojených státech nastala v sedmdesátých letech konzervativní reakce na předchozí nástup levice, i zde formulovali neokonzervativní odpověď částečně bývalí levicoví aktivisté. Americkým specifikem bylo, že nositelé konzervativního názoru, v té době spojení prakticky výhradně už jen s částí republikánské strany, zažili – s Eisenhowerovou relativně liberální mezhrou – do nástupu Richarda Nixona několik dekád mimo vládu. Zatímco demokraté využívali odkazy na totalitarismus hlavně ve vnější politice, eventuálně v boji s „komunisty“, republikáni je přenesli na vnitropolitické pole a do střetu s liberály a jejich pozitivismem, „kolektivismem“ či sekularismem. Posun v praktické politice tímto směrem začal s prezidentskou kandidaturou Barryho Goldwata a recepcí idejí „slabé vlády“ či „minimálního státu“ a obecně „antitotalitárních“ postojů inspirovaných rakouskými mysliteli Friedrichem von Hayekem a Ludwigem von Misesem v republikánském intelektuálním prostředí. S tímto naladěním korespondoval odpor vůči intelektuálům, zvláště levicovým,⁸³ kteří byli spojováni mimo jiné s kritikou Izraele a antisemitismem.⁸⁴ Nepokoje v šedesátých letech, nárůst kriminality, větší sociální výdaje za Lyndona Johnsona a oslabení demokratů v jižanských státech přinesly Nixonovo vítězství a zformování silné neokonzervativní skupiny mezi republikány.⁸⁵ Další transformace republikánské strany přišla v opozici za Carterovy vlády s jejím nečekaným po-

⁸¹ Viz EVANS, Richard J.: The New Nationalism and the Old History: Perspectives on the West German Historikerstreit. In: *The Journal of Modern History*, roč. 59, č. 4 (1987), s. 761–797, zde s. 791.

⁸² Existovaly samozřejmě výjimky. Mezi teoreticky zajímavé pojednání řadíme např. Drathův text „Totalitarismus in der Volksdemokratie“ z roku 1958, v němž autor rozlišuje mezi „primárními“ a „sekundárními“ znaky totalitarismu. Ten je od autoritarismu odlišen primárním znakem – snahou o prosazení odlišného hodnotového systému (*Wertungssystem*). (Srv. DRATH, Martin: Totalitarismus in der Volksdemokratie. In: SEIDEL, B. – JENKNER, S. (eds.): *Wege der Totalitarismus-Forschung*, s. 310–358, zde s. 323 a 327 – viz. pozn. 21.)

⁸³ Výborně k tomu viz NASH, G. H.: *The Conservative Intellectual Movement in America Since 1945* (viz pozn. 54). Konzervativní žurnalista William H. Chamberlain přirovnal Ludwiga von Misesa k „opravdovému sv. Jiří, bojujícímu s drakem kolektivismu“ (*tamtéž*, s. 16).

⁸⁴ Viz PODHORETZ, Norman: *Breaking Ranks: A Political Memoir*. New York, Harper & Row 1979, s. 329–334. Obecně k argumentaci a ideovému světu části amerických neokonzervativců sdružených kolem revue *Commentary* viz ABRAMS, Nathan: *Norman Podhoretz and Commentary Magazine: The Rise and Fall of the Neocons*. New York, Continuum 2010.

⁸⁵ K jejich stranickému a volebnímu vzestupu přehledně viz BREWER, Mark D. – STONE-CASH, Jeffrey M.: *Dynamics of American Political Parties*. New York, Cambridge University Press 2009, s. 104–123.

sunem k liberálním sociálním hodnotám v roce 1980.⁸⁶ V té době se však totalitarismus znovu vrátil na scénu i v americké zahraniční politice, poté co v předešlém „roce kalamit“ skončil čas *détente*.

Rok 1979 znamenal naprostý zlom a velkou výzvu pro zahraniční politiku Jamese Cartera, který se snažil domnělý zásadní rozdíl mezi „totalitarismem“ a jinými diktaturami oslabit prosazováním jednoho standardu v zahraniční politice a důrazem na lidská práva, a to nejenom v komunistickém či komunisty ovlivňovaném světě. Pozadí neokonzervativní kritiky Carterovy politiky tvořil pád šáha v Íránu, nástup sandinistů k moci v Nikaragui, radikalizace konfliktu v Salvadoru, levicový převrat v Grenadě, útok Vietnamu na khmerskou Kambodžu a jeho následný konflikt s Čínou a konečně sovětská invaze do Afghánistánu. Nová intenzita mezinárodní konfrontace a zesílení revolučních tendencí v takzvaném třetím světě spolu s kubánskou přítomností v Africe se spojily s rostoucí nespokojeností neokonzervativců s vnitropolitickým vývojem a s nástupem thatcherismu a reaganismu. Tématem byla též perzekuce židovských obyvatel v Sovětském svazu, kterou velká část této silně proizraelské skupiny citlivě vnímala. Další impuls pak znamenalo demokratizační hnutí v Polsku a reakce tamní komunistické vlády v podobě výjimečného stavu vyhlášeného na konci roku 1981.

Otázka totalitarismu se za Jimmyho Cartera spojila s debatou o dosavadním americkém přístupu k nekomunistickým (v daném kontextu antikomunistickým) diktaturám, tedy vlastně s jejich společenskovední klasifikací. Kontrast mezi různými formami tradičních autokracií a moderními totalitárními diktaturami, který stanovila řada autorů už před druhou světovou válkou, se tak opět aktualizoval jak v publicistice, tak v americké praktické politice. George Bush publikoval v roce 1977 článek, který výborně ukázal na jedno z možných užití konceptu totalitarismu, jako něčeho expanzivního a nereformovatelného. Budoucí prezident obhajoval proamerické diktatury argumentací, že sice nerespektují lidská práva, avšak bojují proti komunismu, doma čelí terorismu, „nezkoušejí vyvážet revoluci ani neohrožují svobodu vně svých vlastních hranic“. Současně respektují svobodu vyznání a soukromé vlastnictví, přičemž v lepším dodržování lidských práv jim brání hrozby levicových geril. S odkazem na Jean-Françoise Revela Bush upozorňoval na excesivní kritiku pravicových diktatur a tolerování diktatur levicových. Západní veřejnost je podle něj selektivní, sice oprávněně kritizuje Jihoafrickou republiku („apartheid a rasové nespravedlnosti jsou odporné“), ale „přehlíží fakt, že většina afrických států je totalitární“. Bush odmítl představu, „že bychom měli ‘obejmout každého diktátora’, který je proti komunismu“, ale v rámci boje

⁸⁶ Viz RIBUFFO, Leo P.: Family Policy Past as Prologue: Jimmy Carter, the White House Conference on Families, and the Mobilization of the New Christian Right. In: *Review of Policy Research*, roč. 23, č. 2 (2006), s. 311–337.

s totalitarismem je podle něj třeba chápat rozdíly mezi „autoritářskými systémy, jež čelí marxismu“, a „totalitárními státy, které vítají sovětské nabídky a podporují ‘pidžinový marxismus’“. Navíc autoritářské státy prý projevují inherentní demokratizační tendence a zvětšují prostor pro svobody (jak o tom svědčí Španělsko a Portugalsko), zatímco totalitární nikoli.⁸⁷ Podobně se vyjádřil i bývalý ministr zahraničí Henry Kissinger, podle nějž by bylo absurdní, kdyby Spojené státy rezignovaly před totalitarismem a naopak poškozovaly jim nakloněné vlády, mající všechny předpoklady pro vývoj „humánnějším směrem“.⁸⁸

Prakticky identický postoj, jen ve vyhraněnější formě, zaujala ve slavném článku „Diktatury a dvojí standardy“ z roku 1979 Jeanne Kirkpatricková, zanedlouho velvyslankyně Reaganovy vlády při Organizaci spojených národů. Kirkpatricková opět použila letitý argument teorií totalitarismu o rozdílech mezi tím, co sama definovala jako „pravicové autokracie“ a „radikální totalitární režimy“ (nebo „revoluční komunistické režimy“). Autokracie podle ní sice většinou ponechávají v nerozvinutých společnostech „masy v chudobě“, ale současně „vzývají tradiční bohy a respektují tradiční tabu“, takže neprodukují masy uprchlíků a nejsou expanzivní: jde jim o stabilitu. Režimy druhého typu „si nárokují právní dohled nad veškerým společenským životem“, čímž „znásilňují internalizované hodnoty a zvyky“, takže lidé prchají. Jádrem argumentace Kirkpatrickové je tvrzení, že v případě tradičních autokracií lze dosáhnout liberalizace či přímo demokratizace, zatímco u komunistických vlád se takové trendy neobjevují.⁸⁹

Deset let po publikování tohoto neokonzervativního manifestu se všechny evropské „totalitární“ komunistické režimy různým způsobem otevrou demokratizačním změnám – Sovětský svaz předtím projde vnitřní liberalizací – nebo rychle ustoupí před mobilizovanou společností. Komunistická supervelmoc stáhne z regionu své armády a na základě interní dohody uzavřené mezi svými svazovými republikami se rozpadne. Stane se tak tři roky po pádu „tradičních diktatur“ na Filipínách a Haiti, zhruba ve stejný čas, kdy jsou nuceni abdikovat diktátoři v Chile a Paraguayi, a skoro paralelně s počátkem vyjednávacího procesu o předání moci v Jihoafrické republice. V roce 1989 sesadí americká invaze Manuela Noriegu v Panamě a v roce rozpadu Sovětského svazu pak mezinárodní koalice pod americkým vedením provede vojenskou operaci proti „tradičnímu“ diktátorovi Saddámu Husajnovi, který obsadil sousední stát. Až v roce 1998 pod tlakem rezignoval „tradiční“ indonéský diktátor Suharto.

⁸⁷ BUSH, George: An imperfect world. In: *Houston Chronicle* (21. 8. 1977), s. 27. Dostupné z: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP99-00498R000100050081-0.pdf>.

⁸⁸ Viz GLEASON, A.: *Totalitarianism*, s. 193 (viz pozn. 26).

⁸⁹ KIRKPATRICK, Jeanne: Dictatorships & Double Standards. In: *World Affairs*, roč. 170, č. 2 (2007), s. 61–73 (1. vydání 1979).

Nástup Ronalda Reagana a nové intenzivní kolo studenoválečného konfliktu úzce souvisely s nástupem druhé vlny akademických teorií totalitarismu. Vlny konceptuálně velmi slabé, tvořené z velké části neokonzervativními teoretiky a historiky ruských a sovětských dějin, někdy spojenými s vládním establishmentem v USA či Velké Británii. S totalitarismem pracovali v zásadě jako s pojmem, většinou bez odkazu na předchozí akademickou vlnu, v intuitivním chápání a s předpokladem jakéhosi předporozumění. Jejich používání pojmu často přímo zcela vyvracelo základní teze autorů první vlny. Ignorovali též posuny v konceptualizaci totalitarismu, které nabídl politolog Juan Linz, jenž v roce 1975 vypracoval koncept autoritářského režimu posttotalitárního typu, aplikovatelný na většinu zemí východní Evropy.⁹⁰ Někteří autoři spojovali pojem „totalitarismus“ s charakteristikami vládnutí, jež byly opět mnohdy zcela odlišné od metod ovládání, které kdysi daly celému uvažování o totalitarismu vzniknout.

Druhá akademická vlna byla mnohem více než vlna první propojena s politickou teorií či filozofií a publicistikou. Naopak slabě v ní byla zastoupena třeba komparativní politologie či historická sociologie. Podobně jako ve Francii se i ve Spojených státech často hledaly zdroje totalitarismu v samotné demokratické tradici.⁹¹ Zmíněný konzervativní publicista Irving Kristol vysvětloval totalitarismus v talmonovském duchu jako důsledek francouzského osvícenství a revoluce, v protikladu k přístupům těch autorů první akademické vlny, kteří ho spojovali až s moderní industriální epochou. S nutností striktně odlišovat tradiční diktatury od moderních a „nových“ totalitarismů, jak to požadovala Jeanne Kirkpatricková, souhlasil sociolog Peter Berger, jenž spatřoval totalitární tendence také v obecném nárůstu moderního státu.⁹² Velmi vlivným se stal v Reaganově

⁹⁰ LINZ, J. J.: *Totalitarian and Authoritarian Regimes* (viz pozn. 39). Linz později svou klasifikaci změnil, když ve spolupráci s Alfredem Stepanem přestal zahrnovat posttotalitarismus mezi autoritářské režimy a zavedl pro něj samostatnou třídu s několika typy (viz LINZ, Juan J. – STEPAN, Alfred: *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore, Johns Hopkins University Press 1996). Pojem „post-totalitarismus“ v poněkud jiném významu používal též Václav Havel v esejí *Moc bezmocných*, pro něhož byl takto nazvaný systém v Československu *jinak* fungujícím totalitarismem, ovšem v textu nijak nediferencovaným od „klasických totalitarismů“ a „klasických diktatur“. (HAVEL, Václav: *Moc bezmocných*. Praha, Lidové noviny 1990, s. 8.) Ze současné produkce připomeňme knihu Aviezera Tuckera, jenž pojem „post-totalitarismus“ aplikuje na dobu po skončení „pozdního totalitarismu“; ten se dle autorových slov překrývá s linzovským a havlovským posttotalitarismem (srv. TUCKER, Aviezer: *The Legacies of Totalitarianism: A Theoretical Framework*. New York, Cambridge University Press 2015, s. 1).

⁹¹ Viz STRAUSS, Leo: *The Three Waves of Modernity*. In: GILDIN, Hilail (ed.): *Political Philosophy: Six Essays by Leo Strauss*. Indianapolis, Bobbs-Merrill 1975, s. 82.

⁹² Viz BERGER, Peter: *Epistemological Modesty: An Interview with Peter Berger*. In: Religion Online. [Cit. 2021-06-01.] Dostupné z: <https://www.religion-online.org/article/>

administrativě historik Richard Pipes. Ten považoval Sovětský svaz za striktně totalitární a expanzivní stát, přičemž kořeny ruského „totalitarismu“ hledal hluboko v jeho dějinách (historická agresivita, absence tradice vlastnických práv a z toho pocházející „politická kultura“)⁹³ a jejich „patrimonialismu“. Tím zcela opustil důraz na modernitu a bezprecedentnost totalitarismu u jiných autorů a vlastně – patrně i nechtěně – vyvrátil tezi o bytostném rozdílu mezi tradiční autokracií a totalitarismem: u něj šlo o kontinuální proces, v němž marxismus není klíčový. Pipes se také vymezoval vůči sociálním dějinám a studiu komunismu „zdola“,⁹⁴ a vlastně on – který jinak vyvrací podstatnou část teorií totalitarismu – by tak měl být hlavním terčem nejenom „revizionistů“, ale i stoupenců Arendtové či Friedricha. Dle Pipese byl také totalitarismus neproměnitelný zevnitř, a to přímo ze své definice.⁹⁵

Robert Conquest, autor studií o stalinském teroru, odmítal tezi o kontinuitě mezi carským Ruskem a Sovětským svazem a připouštěl možnost vnitřní změny sovětského systému, ale zašel ještě explicitněji než jiní autoři druhé akademické vlny v odmítání sociálněvědních přístupů: revizionistům částečně vyčítal i jejich vzdělání v těchto disciplínách. Podle Conquesta historici jako on neaplikují „model“, ale slovo „totalitarismus“ používají pro popis celého stalinského systému. Západní akademičtí revizionisté údajně vyvolali „intelektuální pohromu“.⁹⁶ Historik Martin Malia pak opakoval teze o unikátní fúzi mezi státem a stranou v totalitárním Sovětském svazu, který nebyl „normálním státem“, a kritizoval sovětologii (chápanou levicově) za to, že prý podléhala sovětské ideologii. Současně Malia nabídl určité teoretické východisko, jež by umožňovalo zahrnout celý sovětský vývoj do kategorie „totalitarismu“, když napsal, že totalitarismus neznamená veškerou kontrolu nad společností, ale „aspiraci“ na takovou kontrolu, a ta přetrvávala po celé sovětské období.⁹⁷

V důsledku proměn východního bloku si získala značnou oblibu argumentace, že totalitarismus je ideální typ, v realitě nikde plně nedosažený. Polský

epistemological-modesty-an-interview-with-peter-berger/.

⁹³ „Vysvětlení sovětského totalitarismu musí být viděno nikoli v socialismu, ale v politické kultuře, která buduje na socialistických idejích, aby ospravedlnila totalitární praktiky.“ (PIPES, Richard: *Survival Is Not Enough: Soviet Realities and America's Future*. New York, Simon & Schuster 1984, s. 21.)

⁹⁴ TÝŽ: 1917 and the Revisionists. In: *The National Interest*, č. 31 (1993), s. 68–79.

⁹⁵ TÝŽ: Can the Soviet Union Reform? In: *Foreign Affairs*, roč. 63, č. 1 (1984), s. 47–61.

⁹⁶ CONQUEST, Robert: Academe and the Soviet Myth. In: *The National Interest*, č. 31 (1993), s. 91–98.

⁹⁷ MALIA, Martin: To the Stalin Mausoleum. In: *Dædalus*, roč. 119, č. 1 (1990), s. 295–344, zde s. 300–301.

filozof Leszek Kołakowski uznával, že nelze najít dokonalý empirický ekvivalent totalitarismu, ale namítal, že totéž platí třeba i pro koncept kapitalismu, přičemž empirické případy totalitarismu se blíží modelu více než reálné kapitalismy modelu svému. Adam Michnik zase mluvil o „totalitarismu s vykopnutými zuby“ a americký politický filozof Michael Walzer o změkklém či ochablém (*failed*) totalitarismu.⁹⁸

⁹⁸ Viz KOŁAKOWSKI, Leszek: Totalitarianism and Lie. In: HOWE, Irving (ed.): *1984 Revisited: Totalitarianism in Our Century*. New York, Harper & Row 1983, s. 122–135; MICHNIK, Adam: Towards a Civil Society: Hopes for Polish Democracy. In: *Times Literary Supplement* (19.–25. 2. 1988). Přetištěno in: TÝŽ: *Letters From Freedom: Post-Cold War Realities and Perspectives*. Ed. Elena Grudzińska Gross. Berkeley, University of California Press 1998; WALZER, Michael: On „Failed Totalitarianism“. In: HOWE, I.: *1984 Revisited*, s. 103–121.

Totalitarismus jako předmět intelektuální reflexe (od dvacátých do konce osmdesátých let minulého století)

Vlny myšlení o „totalitarismu“	Okolnosti vzniku	Charakteristika	Výbrání reprezentanti	Typ kritiky vůči dané vlně
První neakademická vlna debat o totalitarismu (od roku 1923 přibližně do roku 1945)	Nástup italského fašismu, německého nacistu a reflexe vývoje v SSSR; později válečná atmosféra boje demokracie a „totalitarismu“	Publicistická, filozofická a literární reflexe, s minimem konceptualizace; totalitarismus jako nový a bezprecedentní typ diktatury; relativně časté srovnávání fašistických režimů a komunismu; alarmismus, skepse nad dalším vývojem světa, reflexe neblahých důsledků modernity	Italští politici odpůrci fašismu (Amendola, Sturzo, Gramsci ad.); antistalinistická levice (Serge, Koestler, Orwell, Frankfurtská škola aj.), někteří historici (Hoo-ver, Dawson), liberální ekonomové (von Hayek, von Mises)	S ohledem na její primárně politický charakter šlo o kritiku politickou. Pojem „totalitarismus“ byl apropriován Mussoliniho režimem a jeho intelektuálním aparátem (zejména Giovanni Gentile) a objevuje se též v diskurzu frankismu.
První akademická vlna (přibližně od konce 40. let do poloviny 60. let)	Reakce na odhalené zločiny nacistu a na studenou válku a obavy z dominového efektu v nástupu komunistických režimů; přenesení a hlubší propracování fenoménu především americkými akademiky, jak politickou teorií, tak komparativní politikou	Důraz na bezprecedentní a moderní charakter totalitarismu, bud v esenciálně formě odmítající sociálněvědní přístupy (Arendtová), či naopak v komparativním a konceptuálním přístupu (Friedrich a Brzezinski)	Emigranti ze středovýchodní Evropy (Arendtová, Voegelin, Popper, Friedrich, ke konceptu skeptičtější K. W. Deutsch), američtí politologové (Almond, Sigmund Neumann), ve Francii Aron, termín používal i Duverger. Mladší generace Frankfurtské školy, např. Marcuse.	Rostoucí kritika ze strany společenských vědců a/nebo stoupenců teorie modernizace, zpochybňujících aplikaci totalitarismu na poststalinický vývoj a kritizujících nevědecký status prací, někdy i jejich studenovědecké politické zaměření a instrumentalizaci. Tzv. starý revizionismus (Skilling, Meyer, Hough)
Druhá neakademická vlna, druhá akademická vlna (od počátku 70. let do poloviny 80. let); v případě druhé vlny se politická publicistika a akademické publikace v zásadě překrývaly; šlo tak o paralelní fenomény, jež se navíc intenzivně navzájem ovlivňovaly	Vzestup neokonzervativní pravice v USA, vyostření studené války po roce 1979, nástup „nových fi-lozofů“ ve Francii, možnost vstupu komunistů do vlády v západní Evropě; aktivizace východoevropského disentu a exilu; reflexe holokaustu a represe Židů v SSSR; vláda Rudých Khmerů v Kambodži	Reakce na předchozí společenskovědní kritiku a poukazy na nedosta-tečné změny ve východním bloku; časté upozorňování na demokratic-ký původ „totalitarismu“ a hledá-ní jeho kořenů v hlubší minulosti; zdůrazňování specifčnosti „totali-tarismu“ v rámci nedemokratických režimů a jeho nereformovatelné po-vahy; implicitní kritika narůstání stá-tu na Západě; minimální konceptua-lizace (s výjimkou Schapira a Linze)	Francouzští filozofové, historici a publicisté (Revel, Furet, Besan-çon), američtí neokonzervativci (Kristol, Kirkpatricková), neo-liberální ekonomové (zejména Friedman), historici ruských dějin (Pipes, Malia, Conquest), východoevropský disent a exil (Kola-kowski, Havel, Solženicyn)	Pokračující společenskovědní kritika, nástup tzv. nových revizi-onistů a historiků sociálních dě-jin (např. Fitzpatricková); po roce 1989 nový historický výzkum vyu-žívající nové prameny a neovlivně-ný atmosférou studené války

O nedorozumění mezi „revizionisty“ a „totalitáři“

Pojem/koncepty/teorie totalitarismu se z větší části společenskovědního bádání spíše vytratily, avšak nadále se užívají v jisté části širších humanitních disciplín – hlavně v Německu a postkomunistické Evropě, především pak v historiografii – a to buď jako analytický nástroj, nebo jako terč kritiky „nových revizionistů“. I díky tomuto polemickému důvodu se mluví o totalitarismu dnes více, než by se jinak dalo asi čekat. Ovšem právě „noví revizionisté“ dávají paradoxně v mnoha věcech některým z teoretiků totalitarismu za pravdu, jenom používají jiné pojmy (o konceptech se nedá moc mluvit) a většinou ani nedefinují, které konkrétní přístupy z širokého spektra „totalitarismů“ mají na mysli; a pokud ano, tak jaké jejich prvky odmítají. Mluvit obecně o odmítnutí „modelu“ je sice možné, ale jen za podmínky, že by existoval jediný model; a pokud tomu tak není, je třeba konkretizovat, které modely nebo jejich součásti se odmítají.

Revizionismus je s totalitarismem úzce spjat. Australsko-americká historička Sheila Fitzpatricková samotný pojem revizionismu vztahuje na poli výzkumu sovětských dějin právě k revizi modelu totalitarismu.⁹⁹ Avšak je třeba rozlišit dvě generace revizionismu. Takzvaný starý revizionismus v šedesátých a sedmdesátých letech zahrnul svůj výzkum do rámce společenských věd a akceptoval jejich (tehdy) standardní analytické nástroje: jednalo se zejména o systémovou analýzu a teorii modernizace a z nich vyplývající koncepty a příčinné vztahy. Tím hodně oslabil sílu tezí o totalitarismu: například obrátil vztah mezi modernitou a totalitarismem vzhůru nohama. Druhá vlna teorií totalitarismu byla v zásadě nekonceptuální, intuitivní a dotvořila vlastně málo konceptualizovaný „byzantský systém“. „Nový revizionismus“ tak přišel v době, kdy řada výchozích tezí konceptů a teorií totalitarismu byla zpochybněna a zůstal v zásadě pouze sám pojem, který měl nepřehledné množství konotací, a navíc se pojil s různými adjektivy, jež substantiv významově modifikovala.

S ohledem na fakt, že „nový revizionismus“ se – na rozdíl od oborově diverzifikovaného „revizionismu starého“ – omezuje převážně na širokou historickou obec, je potřeba vnímat odlišné hladiny analýzy, jež se takto utvořily. Někteří historikové ve svých (velmi podnětných a obsahově hodnotných) pracích zpochybňují pojetí na vyšším stupni obecnosti (totalitarismus) mikrohistorickým přístupem či pohledem „zdola“. A problematizují analýzy, jež se ve většině svých transmutací (ne ve všech) věnují struktuře politické moci.¹⁰⁰ Sestoupení na nižší

⁹⁹ FITZPATRICK, Sheila: Revisionism in Retrospect: A Personal View. In: *Slavic Review*, roč. 67, č. 3 (2008), s. 682–704, zde s. 683.

¹⁰⁰ Zde nacházíme další dilema teorií totalitarismu (v chystané knize je nazýváme metadilematem), totiž otázku domény, jež se primárně zkoumá: je to politická moc a struktury, nebo

hladinu analýzy je nejenom relevantní, ale v historiografii zásadní krok, který patrně vždy povede k oslabení síly teorie na vyšším stupni obecnosti, zejména je-li konfrontována struktura politické moci s každodenním životem společnosti.

Badatelské zaměření na společnost a na pohyb „zdola“ není samozřejmě nové a neomezuje se na historiografii. V roce 1975 je (nikoli poprvé a ne jako první) tematizoval americký politolog Jerry Hough ve stati „Sovětská zkušenost a rozměr moci“, kterou Fitzpatricková označila v reflexi revizionismu za *eye-opener* a „jednu z nejlepších věcí, co kdy byla o sovětské politice publikována“.¹⁰¹ Hough zde mimo jiné tvrdí, že i za Stalinovy vlády byly „moc a vliv rozptýleny více, než tvrdil model totalitarismu“.¹⁰² Obecně můžeme konstatovat, že teze, podle níž disperze moci (vyjádřená v termínech Roberta Dahla) existuje ve všech velkých politických systémech,¹⁰³ je v podstatě banální. Možný odpor „zdola“ proti rozhodnutí „centra“, případně kreativní adaptace takového rozhodnutí, je přece vlastností naprosto každého společenského organismu. Těžko si představit režim, kde by moc plynula jednosměrně. I tak však sám Hough nevidí konflikt v rámci sovětského systému primárně na úrovni „vládnoucí elita versus lid“, ale hlavně v rámci širší mocenské elity.¹⁰⁴

Problém kritiky konceptů z vyšší hladiny analýzy, založený na perspektivě nižšího stupně obecnosti, kterou provádějí „noví revizionisté“, se dobře ukazuje u Alexeje Jurčaka, rusko-amerického autora pozoruhodných prací o Sovětském svazu, které našly silnou recepci v českém prostředí. Zpochybňuje například používání pojmu „sovětský režim“, s tím že člověk běžně neslyší o „americkém režimu“.¹⁰⁵ Zde se zjevně vymezuje spíše vůči mediálnímu diskurzu (čímž potvrzuje problém míšení publicistické a odborné roviny) a přehlíží jazykový úzus, že americká angličtina obecně pracuje s výrazem *government*, a to i když se mluví o státu (kdy Jurčakův člověk slyší o „americkém státu“?).¹⁰⁶ Hlavně ale pomíjí

ideologie, nebo společnost, nebo ekonomika? Míšení domén, patrně u podstatné většiny autorů, je jedním ze zdrojů obtížné aplikovatelnosti konceptu na měnící se realitu.

¹⁰¹ Tamtéž, s. 685–686. Tento postřeh zde uvádíme s vědomím kontroverzí, které Hough v sovětologické komunitě několikrát vzbudil.

¹⁰² HOUGH, Jerry F.: The Soviet Experience and the Measurement of Power. In: *The Journal of Politics*, roč. 37, č. 3 (1975), s. 285–710, zde s. 694.

¹⁰³ Tamtéž, s. 695.

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 693.

¹⁰⁵ YURCHAK, Alexei: Soviet Hegemony of Form: Everything Was Forever, until It Was No More. In: *Comparative Studies in Society and History*, roč. 45, č. 3 (2003), s. 480–510, zde s. 482.

¹⁰⁶ Na dané téma poznamenal svého času Émile Durkheim, že společenskovědní koncepty „se ne vždy shodují ... s těmi, jež má laik“ (DURKHEIM, Emile: *The Rules of Sociological Method*. New York, Monthly Review 1964, s. 36–37).

fakt, že píše-li se o demokratických režimech, tak mezi nimi Spojené státy figurují – samozřejmě jsou tedy režimem – a totéž platí třeba v diskusi o režimech prezidentských.

Konceptuálně ničemu nepomůže, když se v knize *Bylo to na věčné časy, dokud to neskončilo* Jurčák táže, „jakou povahu měl pozdně sovětský systém“.¹⁰⁷ Ponechání abstraktnějšího termínu „systém“ namísto pojmu „režim“ je jistě důsledkem výběru oblasti badatelského zájmu a s tím spojené hladiny analýzy; záleží pak na tom, jaký hierarchický vztah mezi nimi vidíme.¹⁰⁸ Politický režim je standardně definován třeba jako „soubor vzorců definujících v rámci státu formy a strategie přístupu k rozhodovacím procesům, aktéry, kteří jsou akceptováni (či vyloučeni), formy takového přístupu a pravidla, která určují, jak mohou být legitimně činěna rozhodnutí“.¹⁰⁹ Tohoto slova není třeba se bát.

Na stejné téma rezonoval v tuzemské diskusi příspěvek Michala Pullmanna, jenž ve své kritice „totalitněhistorického modelu“ tvrdí: „Ústřední kategorií výkladu komunistické diktatury se po roce 1989 stal pojem ‘režim’.“¹¹⁰ Již zde vidíme

¹⁰⁷ JURČÁK, Alexej: *Bylo to na věčné časy, dokud to neskončilo: Poslední sovětská generace*. Z angličtiny přeložili Přemysl Houda a Veronika Bránišová. Praha, Karolinum 2018, s. 16.

¹⁰⁸ K Jurčakově podnětné a široce diskutované knize si dovoluji ještě jednu poznámku. Pozoruhodné výsledky práce bezpochyby zásadně přispívají ke stavu bádání, některé „tradiční“ pohledy však nevyvracejí. Kniha je důležitá zejména pro precizní konceptualizaci pojmu „ideologie“ adoptováním Bachtinova pojmu „autoritativní diskurz“ (*authoritative discourse*). Odchod Stalina, jenž mohl „zvnějšku“ formulovat „metadiskurz o diskurzu“, byl podle Jurčáka následován stabilizací ideologie. Tato stabilizace je esencí tzv. pozdního socialismu, který v pojetí autora trval přes třicet let. Můžeme se tedy ptát, jestli zhruba polovinu svého trvání byl socialismus pozdní (kdy byl raný a kdy zralý?). A za těch třicet let se již nezměnil? Autor sice na jedné straně ukazuje, jak akceptace autoritativního diskurzu otevírala jedincům možnosti seberealizace v každodenním životě, současně ale onen autoritativní diskurz popisuje jako jediný, nevyhnutelný, bez alternativy. Ideologii řízenou *státem* sice nepojímá jako prostředek k indoktrinaci jedince (v totalitární perspektivě), ovšem výkladem „performativní dimenze“ ideologie vykresluje obraz společnosti, která je na úrovni jednání v rámci institucí organizována zcela podle potřeb vládnoucích. Leckdo by ovšem takový obraz společnosti nazval totalitárním.

¹⁰⁹ KARL, Terry L.: *The Paradox of Plenty: Oil Boom and Petro States*. Berkeley, University of California Press 1997, s. 14. Jiné vymezení pochází třeba od Davida Colliera: „Režim tak zahrnuje takové prvky, jako jsou metoda výběru vlád (volby, převrat, proces selekce v rámci ozbrojených sil atd.), formální a neformální mechanismy reprezentace a vzory represe. Režim je obvykle odlišen od konkrétních vykonavatelů vládních úloh, politické koalice, která tyto držitele podporuje, a veřejných politik, jež provádějí (samozřejmě s výjimkou politik, které definují či transformují samotný režim).“ (COLLIER, David (ed.): *The New Authoritarianism in Latin America*. Princeton, Princeton University Press 1979, s. 402.)

¹¹⁰ PULLMANN, Michal: Sociální dějiny a totalitněhistorické vyprávění. In: *Soudobé dějiny*, roč. 15, č. 3–4 (2008), s. 703–717, zde s. 704.

použití dvou pojmů (bohužel ne konceptů, chybí jim definice či odkaz na ni): „diktatura“ a „režim“. Zjevně tedy má jít o odlišné pojmy (alespoň tak usuzujeme, když k nim chybí reference). Ovšem ve společenských vědách za poslední dekády se pojem „diktatura“ používá jako synonymum nějakého režimu s vysvětlujícím adjektivem (autoritářského, nedemokratického, komunistického, totalitárního a podobně).¹¹¹ Často se píše o diktátorských režimech, třeba Carl Friedrich mluvil o „totalitární diktatuře“, přičemž samotné pojmy nevyvolávají spory: ty plynou až z definičních atributů a empirické extenze konceptů, k nimž se vážou. Často jde o čistě stylistickou záležitost (opět: jiné by to bylo v případě explicitní konceptualizace). Schmittovská tradice je samozřejmě odlišná, ale ve výzkumu se vlastně neprosadila.¹¹² Diktaturu můžeme v daném kontextu považovat za synonymum pojmu *nějaký* (doplní se adjektivum) „režim“, nebo třeba pojmu autokracie a podobně.¹¹³ Sám koncept režimu – bez adjektiva – stojí samozřejmě na vyšším stupni obecnosti než jeho adjektivní podoba, která ho konkretizuje (podobně jako například „demokracie“ a „konsociační demokracie“). Dávat diktaturu do protikladu k termínu „režim“ nelze z důvodu odlišných rovin abstrakce: režim je na rovině vyšší, diktatura je konkrétní podobou režimu.¹¹⁴ Anebo to lze, pokud je domnělý protiklad konceptualizován, přičemž takovou konceptualizaci nedoporučujeme.

Podle Pullmanna režim „nepředstavoval jen soubor institucí, které náležely státnímu a stranickému aparátu (s významem, v němž se pro jiný historický

¹¹¹ Srv. zejména BAEHR, Peter – RICHTER, Melvin (eds.): *Dictatorship in History and Theory: Bonapartism, Caesarism, and Totalitarianism*. Cambridge, Cambridge University Press 2004.

¹¹² Perspektiva odvozovaná od díla německého konzervativního politického filozofa Carla Schmitta bývá v literatuře připomínána, její aplikace se však v empirické vědě neujala a převážně zůstala v doméně jisté části politické teorie.

¹¹³ Viz GEHLBACH, Scott – SONIN, Konstantin – SVOLIK, Milan W.: Formal Models of Nondemocratic Politics. In: *Annual Review of Political Science*, č. 19. Palo Alto (California), Annual Reviews 2016, s. 565–584. V typologiích se vyskytují obě varianty bez jakýchkoli významových rozdílů: např. Jennifer Gandhiová, Milan Svolic či Mike Alvarez používají pojem „diktatura“, zatímco Barbara Geddesová, Axel Hadenius a Jan Teorell preferují pojem „režim“. Jejich typologie (prosté pojmu „totalitarismus“) se odlišují, ovšem nikoli kvůli sémantickému rozdílu mezi „diktaturou“ a „režimem“. (Srv. GEDDES, Barbara: What Do We Know About Democratization After Twenty Years? In: *Taměž*, č. 2. Palo Alto, Annual Reviews 1999, s. 115–144; HADENIUS, Axel – TEORELL, Jan: Pathways from Authoritarianism. In: *Journal of Democracy*, roč. 18, č. 1 (2007), s. 143–157; GANDHI, Jennifer: *Political Institutions Under Dictatorship*. Cambridge, Cambridge University Press 2010; SVOLIK, Milan: *The Politics of Authoritarian Rule*. Cambridge, Cambridge University Press 2013; ALVAREZ, Mike – CHEIBUB, José Antonio – LIMONGI, Fernando – PRZEWSKI, Adam: Classifying Political Regimes. In: *Studies in Comparative International Development*, roč. 31, č. 2 (1996), s. 3–36.)

¹¹⁴ Viz COLLIER, David – LEVITSKY, Steven: Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research. In: *World Politics*, roč. 49, č. 3 (1997), s. 430–451, zde s. 437.

kontext běžně používá označení 'starý režim'), ale zpravidla se stával jedním subjektem dějin – měl vliv ('režim' sledoval, vykonával tlak atd.), také své zájmy ('režim' chtěl omezovat, brzdit, potírat atd.), a dokonce i specifickou psychologii ('režim' si byl vědom, některé aktivity mu byly nepříjemné, nebo jimi dokonce byl zaskočen atd.).¹¹⁵ Domníváme se, že Pullmann ve svém důležitém a jinak podnětném příspěvku přechází od jedné krajnosti, které se mnozí autoři dopouštějí, ke krajnosti jiné. Těžko můžeme popírat, že politické režimy (jakékoli) bývají „jedním subjektem dějin“ a že mají, prostřednictvím dominantních aktérů v nich a díky své struktuře, svůj „vliv“ a „zájmy“. Typ režimu je často v kauzálním výzkumu používán jako nezávislá proměnná (jak a proč se třeba liší sociální či represivní politiky komunistických režimů od pravicových vojenských režimů). Celý neoinstitucionalismus (dnes dominující) ukazuje, jak formální i neformální instituce (součást konceptu politického režimu) ovlivňují, omezují či vyvolávají chování jiných aktérů, ať už individuálních, či kolektivních (třeba v interakci s nimi; záleží na badatelské hypotéze).

Režim není kategorií, jež by se používala jenom pro studium komunistických uspořádání. Jde o zcela základní koncept jakékoli komparace politických jednotek na vyšší úrovni obecnosti (tedy „shora“), která se však nutně nevylučuje s přístupy, jež se samy chápou jako perspektivy „zdola“. Philippe Schmitter a Terry Lynn Karlová za použití „režimní perspektivy“ třeba konstatovali: „Jako všechny režimy, i demokracie závisí na přítomnosti vládců – osob, které vykonávají úlohy specializovaných autorit a mohou dávat jiným legitimní příkazy. Co odlišuje demokratické vládcy od nedemokratických, jsou normy, jež podmiňují, jak se ti první dostávají k moci, a praktiky, které je činí zodpovědnými za jejich jednání.“¹¹⁶ Samozřejmě že „společnost“ je i v nedemocraciích důležitým aktérem, což uvedené tvrzení nijak nezpochybňuje. Záleží ovšem na tom, ocitujeme-li slova Jerryho Hougha, „na čí půlce hřiště se hraje“.¹¹⁷ A dodejme: společnost je také koncept na vysoké úrovni obecnosti, podobně jako režim.

Ani studium aktivního zapojení lidí „zdola“ (participace, nikoli demokracie) nutně nemusí problematizovat postuláty konceptů totalitarismu. Například přední znalec východoněmeckých dějin a autor skvělých prací o fungování Německé demokratické republiky Martin Sabrow ve snaze odmítnout (blíže nespecifikovanou) tezi o totalitárním panství poukazuje na fakt, že se v NDR nepodařilo ovládnout myšlení lidí, a dále tvrdí: „Charakteristika východoněmecké komunistické diktatury coby leviatana ... ignoruje skutečnost, že Německá demokratická

¹¹⁵ PULLMANN, M.: Sociální dějiny a totalitněhistorické vyprávění, s. 704.

¹¹⁶ SCHMITTER, Philippe C. – KARL, Terry L.: What Democracy Is... and Is Not. In: *Journal of Democracy*, roč. 2, č. 3 (1991), s. 75–88, zde s. 76.

¹¹⁷ HOUGH, J. F.: The Soviet Experience and the Measurement of Power, s. 700 (viz pozn. 102).

republika byla stejně jako všechny ostatní totalitární režimy (!) dvacátého století 'participační diktaturou', jež fungovala a sílila díky masovému zapojení obyvatelstva do svého soukolí, ať již v postavení vládnoucích či ovládaných.¹¹⁸ Zde přesně není patrné, zda by tato teze byla potvrzením, nebo vyvrácením poznatků klasické práce Sigmunda Neumanna *Permanentní revoluce*, v níž se již v roce 1942 objevuje zmínka o nezbytných kvazidemokratických prvcích totalitarismu (nemluvě o pracích, jež právě aktivní participaci považují za distinktivní rys totalitarismu).¹¹⁹ Podle Sabrowa by tedy „východoněmecká komunistická diktatura“ spadala do obecnější kategorie totalitárních režimů, které všechny náleží – při dalším výstupu po stupnici obecnosti – do skupiny participačních diktatur. Znamenalo by to tedy, že na stejné úrovni obecnosti figuruje kategorie „neparticipační“ diktatura? A patřil by i do této „neparticipační diktatury“ nějaký totalitarismus, třeba jiný než ten Sabrowův v NDR?

V kontextu debat o společenské participaci na „totalitárních režimech“ se hojně diskutuje o empirických přesazích díla americké historičky Wendy Goldmanové, jež ve své velmi hodnotné knize *Vytváření nepřítelů* představuje teorii totalitarismu jako pravicovou verzi interpretace stalinského teroru coby fenoménu dirigovaného „shora dolů“.¹²⁰ Avšak sama zde nevyvrací ani takovou dynamiku teroru, když naopak mnohde ukazuje roli ústředních stranických orgánů při iniciaci „honů na čarodějnice“, ani teorii totalitarismu jako takovou. Píše-li totiž o „všeprostupující tyranii“ či „vsudypřítomné atmosféře honu na nepřítel“, ¹²¹ totalitární tezi tím podporuje. Předložením nových poznatků o politických procesech rozpoutávaných „zdola“ navíc posiluje (a nikoli oslabuje) argumenty některých teoretiků totalitarismu. Lze si snadno představit, jak by například Jacob Talmon zjištění Goldmanové využil pro podepření své teze o spojitosti mezi pří-
mou participací „lidu“ a totalitární diktaturou, formulované v knize *Původ totalitární demokracie*.¹²² Také italský politolog Giovanni Sartori by dnešní poznatky o podílu lidu na teroru musel využít pro podepření svého argumentu, že „totalitární diktatura vyžaduje a podporuje hodně aktivity a participace“.¹²³ Podobně

¹¹⁸ SABROW, Martin: Socialismus jako myšlenkový svět: Komunistická diktatura v kulturně-historické perspektivě. Z němčiny přeložil Pavel Kolář. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 196–208, zde s. 199.

¹¹⁹ NEUMANN, Sigmund: *Permanent Revolution: Totalitarianism in the Age of International Civil War*. New York, Praeger 1965, s. 3–4 (1. vydání 1942).

¹²⁰ GOLDMAN, Wendy Z.: *Vytváření nepřítelů: Udávání a zastrašování ve stalinském Rusku*. Z angličtiny přeložili Jana Spurná a Matěj Spurný. Praha, Karolinum 2014, s. 18.

¹²¹ *Tamtéž*, s. 17–18.

¹²² Srv. TALMON, J.: *The Origins of Totalitarian Democracy*, s. 46 (viz pozn. 36).

¹²³ SARTORI, Giovanni: *Democratic Theory*. New York, Praeger 1967, s. 286.

uvažoval Juan Linz, když konstatoval: „Ve svých filozofických a ideologických předpokladech jsou totalitární systémy blíže některým základním východiskům podporujícím pluralitní demokracie, než jsou režimy autoritářské.“¹²⁴ Obecně řečeno, argumentovat participací obyvatel v sovětském systému (navíc při organizování teroru) znamená teorie totalitarismu afirmovat.

Někteří „noví revizionisté“ nabídli alternativní pojem (o víc zatím nejde) k „totalitárním přístupům“: socialistickou diktaturu. Zatím však chybí jeho konceptualizace. Pro ni předně absentuje vymezení základních definičních atributů, jež by stanovily, čím se socialistická diktatura vyznačuje, a současně by ji „ohraničily“ a diferencovaly vůči jiným konceptům (jiným diktaturám třeba). Navíc není ani možné určit extenzi konceptu, tedy případy, které zahrnuje: pokud bylo socialistickou diktaturou Československo, byla jí též Albánie, Kuba, Čína či Laos? Pokud nejsou stanoveny definiční atributy, nelze kromě toho určit ani míru obecnosti konceptu, a tudíž i jeho trvání v čase: bylo Československo socialistickou diktaturou po celé období 1948 až 1989? Je koncept natolik obecný, že pokryje celé toto období a že do něj spadají všechny změny, které se tehdy udály? To souvisí s jiným problémem: Mělo by jít o klasický koncept, tedy takový, kdy všechny případy do něj řazené splňují jeho definiční kritéria (a těch nebývá mnoho), zatímco další individuální specifika řešíme adjektivem, které vystihuje vlastnosti mimo definiční jádro (třeba „liberalizovaná socialistická diktatura“ a podobně)?¹²⁵ Anebo by se jednalo o koncept radiální, kdy některý atribut výchozí defi-

¹²⁴ LINZ, Juan J.: Non-Competitive Elections in Europe. In: HERMET, Guy – ROSE, Richard – ROUQUIÉ, Alain (eds.): *Elections without Choice*. London, Macmillan 1978, s. 43.

¹²⁵ Ke klasickým konceptům opravdu klasicky (a kriticky) viz LAKOFF, George: *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind*. Chicago, Chicago University Press 1987. Jejich důsledné využití hájil Sartori (SARTORI, Giovanni: Concept Misformation in Comparative Politics. In: *American Political Science Review*, roč. 64, č. 4 (1970), s. 1033–1053). K vhodnosti jejich používání u „bytosně sporných konceptů“ se hlásí též Weyland (WEYLAND, Kurt: Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics. In: *Comparative Politics*, roč. 34, č. 1 (2001), s. 1–22). Klasickým konceptem stanovíme primární doménu/domény konceptu (u totalitarismu třeba: typ státu či režimu, podoba ekonomiky, vládní ideologie, režimní cíle, fungování společnosti) a z ní/nich vytvoříme minimální definici, kterou pak splňují všechny případy, jež do dané kategorie zahrnujeme. U přístupů k „totalitarismu“, jež rády zahrnují do daného konceptu (pokud konceptualizují) velké množství případů z odlišných časových údobí, by taková společná definice byla relativně obtížná, máme-li na paměti fakt, že musí vystihnout specifika (jádro) zahrnutých fenoménů, a současně musí být odlišitelná od jiných konceptů (např. autoritářských režimů). Pokud by třeba distinktivním rysem totalitarismu měla být masová represe, narazíme na problém, že zatímco ve stalinském SSSR se uplatňovala, v husákovském Československu už ne. Současně ji však používaly vojenské diktatury třeba v Barmě, Guatemale nebo Argentině, které však do rodiny totalitarismů nebyly řazeny. Prohlásíme-li tímto jádrem často zdůrazňovanou ideologii, mohou nastat potíže s nacismem nebo s pozdními fázemi režimů nejen ve východním

nice může chybět (třeba výrazná kriminální represe) a opět tuto variantu řešíme adjektivem, jež vystihuje onen chybějící prvek (znovu třeba „liberalizovaná socialistická diktatura“)?¹²⁶ Nevíme tudíž, zda jde o třídu (druh) s více typy (rody). Nebo se aplikuje wittgensteinovská rodinná podobnost? A nakonec: jak by se koncept socialistické diktatury vymezoval vůči konceptům jiných diktatur (kapitalistických)? Ostatně není ani lehké zjistit, který z konceptů totalitarismu by „socialistická diktatura“ chtěla nahradit. Vzhledem k tomu, že se jedná o nekonceptualizovaný pojem, jako logicky přiměřené by se jevily hlavně přístupy druhé vlny akademických teorií totalitarismu.

Pokus nahradit nijak nekonceptualizovaným pojmem „socialistická diktatura“ některé z mnoha konceptů totalitarismu – nemluvě o nekonceptuálním využívání pojmu totalitarismu a jeho zatížení desítkami protichůdných významů a domén, jichž se týká (politická struktura, podoba společnosti, míra represe, ekonomika, ideologie a podobně) – nemůže být příliš úspěšný. Je-li takový pokus spojen s apriorním (!) odmítáním standardní společenskovědní metodologie, může pak vyústit ve stejnou izolaci či ghettoizaci, kterou „starí revizionisté“ vyčítali teoretikům první akademické vlny teorií totalitarismu, a jež byla charakteristická také třeba pro Richarda Pipesa či Roberta Conquesta.

Tato práce vznikla za podpory projektu „Kreativita a adaptabilita jako předpoklad úspěchu Evropy v propojeném světě“, registrační číslo CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_019/0000734, financovaného z Evropského fondu pro regionální rozvoj.

Tato práce vznikla v rámci projektu č. 19-11164S „Tisková politika v období tzv. normalizace“, financovaného Grantovou agenturou České republiky.

Tato práce vznikla v rámci projektu UK PROGRES Q09 „Historie – klíč k pochopení globalizovaného světa“.

bloku, ale především v Číně, nemluvě o faktu, že časem se úloha ideologie ve státech „reálného socialismu“ měnila atd.

¹²⁶ K radiálním typům konceptů viz COLLIER, David – MAHON Jr., James E.: Conceptual “Stretching” Revisited: Adapting Categories in Comparative Analysis. In: *American Political Science Review*, roč. 87, č. 4 (1993), s. 845–855, zejména s. 848–853; MAHONEY, James: Comparative-Historical Methodology. In: *Annual Review of Sociology*, č. 30. Palo Alto, Annual Reviews 2004, s. 81–101, zde zejména s. 94–95.

Abstract

The article offers an insight into the intellectual history of theories of totalitarianism and in an innovative way approaches the conflict between the proponents of different concepts of totalitarianism and the so-called revisionists. It seeks to provide a brief overview of the very complicated and, on both sides, very diverse debates and disputes. The authors deal with intellectual, societal and political sources of the theories of totalitarianism and offer their periodization in two waves and in important national contexts (Germany, Italy, France, and the United States). They also point out that more often than not the term "totalitarianism" is the only aspect that links the completely different traditions. The authors identify this striking incoherence in the different academic and non-academic genres, in the unclear relation between the theory and the empirical referents (that is, different political regimes, systems, movements, etc.), or in methodological statuses and approaches to conceptualization of totalitarianism (the relation between the term, the academic concept/empirical type/ideal type and the theory). They explain the rises and falls of the popularity of the concepts of totalitarianism, with special emphasis on some debates that have recently appeared in the Central European academic milieu. As the authors of this text claim, the renewed interest in totalitarianism is owed in part to the "new revisionism" whose representatives oppose the vaguely defined (or undefined) totalitarianism theories. The authors consider this dispute, apparent mainly in the recent debates on the communist past, a misunderstanding and point out two fundamental problems. Firstly, the argument is often led with the vaguely defined concept of totalitarianism which is often confused with the "perspective from above". Secondly, the new revisionists often refute the theories of totalitarianism using, paradoxically, arguments that rather confirm than dispute these theories. The article shows that the gap between the different theorists of totalitarianism was actually much wider than the gap which is opening between the "new revisionists" and the "totalitarians".

Keywords / Klíčová slova:

totalitarianism; theories of totalitarianism; totalitarian paradigm; historical revisionism; "new revisionists"; political regimes; communism; Nazism; fascism

totalitarismus; teorie totalitarismu; totalitární paradigma; historický revizionismus; „noví revizionisté“; politické režimy; komunismus; nacismus; fašismus